

Att gilla läget¹

Rollspel, anpassning och rationalisering
bland fysiker i Tredje Riket, med utblick
mot det omgivande F&U systemet

Stephan Schwarz

Sammanfattning

Alla har omformat sig – man iför sig masker. Ingen vet vad den andre tänker eller känner, om han önskar att regimen skall falla... för till och med de mest högljudda förespråkare för regimen kan inte med sina hurrarop bevisa att de har anammat ideologin.”

Ko03, s.75, Citat ur ett bidrag till essätävling “Mitt liv i Tyskland före och efter 30 januari 1933”, Harvard University 1940

Det nationalsocialistiska maktövertagandet (30 januari 1933) möttes i vida kretsar med entusiasm, även inom forskarsamhället. Tydliga varningssignaler bortförklarades i början med tal om stabilisering i en övergångsfas och om patriotisk plikt att delta i återupprättandet av fosterlandets roll. Mycket snart stod det klart att, för att klara sig i NS-staten måste man till varje pris undvika att betraktas som ”politiskt otillförlitlig”. Oberoende av hur man mentalt ställde sig till NS-ideologi och – politik var man tvungen att uppträda så att man kunde betraktas som lojal mot systemet, dvs åtminstone spela rollen som ”virtuell nationalsocialist” (VNS). Med en arsenal av metaforer och historicistiska och moralfilosofiska argument försökte man övertyga inte minst sig själv om att ha träffat moraliskt riktiga val under givna omständigheter. I den tidiga efterkrigstidens behov av ansvarsfrihet för verksamhet i NS-staten utbildades ett idiom för formulering av renhetsförklaringar. Med dekontextualisering, målriktad presentation av fakta, medvetet oklara begrepp och vilseledande eller ogiltiga argument och slutsatser går många av dessa uttalanden för ”vitvaskning” bortom gränserna för det i forskningsssammanhang kategoriska kravet på intellektuell hederlighet. En analys av försvarsargumenten med hjälp av teorin för ”Cognitive Dissonance Reduction” (CDR) och retoriska ”informal fallacies” (här kallade ”övertalningsfällor”) ger en fördjupad förståelse av den bakomliggande mentaliteten. Historien har mening långt utöver sitt eget sammanhang. Även i en välfungerande demokrati, såväl i den offentliga som i den privata sektorn, finns det ”fickor” där praxis har många likheter med totalitära system. Att allför troskyldigt ”gilla läget” kan lätt, trots ens självuppfattning om personlig integritet, genom successiv anpassning (CDR: entrapment) leda till att man tvingas till kompromisser med sina centrala värderingar (inklusive ärlighet mot sig själv), kanske ”för ett högre syfte”, kanske bara av opportunism.

Av praktiska skäl publiceras denna essä i två delar. Den andra delen, om efterkrigsargumentation, planeras införd i KOSMOS 2013.

1. Avant-propos²

Vid krigsslutet våren 1945 anhölls tio tyska vetenskapsmän³ som ansågs ha varit ledande i den tyska fissionsforskningen. De internerades under andra halvåret 1945 i en engelsk herrgård – Farm Hall – som hade förberetts för avlyssning (An93; Ba57; Be01). Man har ugått från att internerna inte räknade med att deras samtal blev inspelade, men det finns många incidenter som knappast kan förklaras annat än att de tvärtom var medvetna om möjligheten, och utnyttjade situationen till att försöka ge myndigheterna en fördelaktig uppfattning om sin attityd till NS-regimens politik och institutioner och sin vetenskapliga och moraliska integritet. I tidigare uppsatser (Sc10; Sc10a) har jag diskuterat dels tillkomsten av de ursprungliga Farm Hall-rapporterna, dels en karakteristisk incident i samband med firandet av Otto Hahns nobelpris i november 1945. Man slås av en nästan total tystnad om NS-statsens ansvar för kriget, och om dess ockupations- och förintelsespolitik trots att rapporter i nyhetsmedia om NS-regimens förbrytelser var tillgängliga för internerna. Det bör noteras att just sådana reaktioner var av centralt intresse i avlyssningspolicyn och borde finnas med i rapporterna. Den närliggande problematiken kring att ha arbetat för regimen förekommer knappast heller i samtalen - inte heller i Hahns utförliga dagbok (Ha45), vars text är lika omfattande som de samlade Farm-Hall rapporterna. Dessa förhållande kan förstås som en följd av villkor, hållningar och handlingsmönster under NS-staten fram till kapitulationen, och i de första efterkrigsåren.⁴

I själva verket är denna talande tystnad karakteristisk för den attityd som intogs av forskarsamhället i stort. Efterkrigstidens försök till rättsligt efterspel betraktas som illegitimt, och forskarsamhällets ansvar, liksom enskilda forskares och forskningsadministratörers medansvar i olika sammanhang förnekas, bagatelliseras eller relativiseras till en nivå som undandrar sig påföljd, en process som ingår i begreppet *Vergangenheitsbewältigung*⁵ [hantering av det förflutna].

I denna essä behandlas fr.a. anpassningen till den politiska verkligheten från 1933, det vill säga den realitet som maskeras av påståendet ”vi var alla regimotståndare”. Med användning av citat ges en inblick i tidens retorik och atmosfär. För att hålla sig kvar i en funktion av någon betydelse måste man systematiskt uppträda som ”politiskt pålitlig”, att framstå som lojal mot NS-staten och dess mål – i korthet att klara rollspelet som ”virtuell nazi” (om man inte var en ”övertygad nazi”⁶) – ett Faust-kontrakt som lätt kunde leda till krav på kompromisser med ens normer. Med en ny retorik – metaforer, sentenser och ändamålsenligt filosoferande försökte man övertyga sig själv och varandra om att man handlat rätt under de givna villkoren. En för ändamålet konstruerad begreppsapparat användes för att bortförklara fall där man spelat regimen i händerna. Även direkt medverkan i regimens förbrytelser kunde framstå som

moraliskt berättigad, t.ex. att man handlat under order och ”i god tro”, eller medverkat som *Abmilderer*, en som (med risk att avslöjas) inifrån systemet minskar ett potentiellt större ont. Det berättigade i sådana påståenden är notoriskt svårt att belägga, och därmed är argumentationen öppen för missbruk.

Begreppsapparaten i Festinger-Aronsons teori för *Cognitive Dissonance Reduction* (Ar11; Ta07) visar sig vara väl ägnad för en analys av de rationaliseringar som präglar självförståelsen under dessa villkor. I relevanta fall markeras denna affinitet med ett förslag till karakterisering inom CDR-teorins begreppsapparat eller en närliggande utvidgning.

I framställningen spelar Kaiser Wilhelm Gesellschaft (KWG) och dess institut en mer framträdande roll än universitetssektorn. Det hänger samman med att många av de forskningsinstitut som hade KWG som paraplyorganisation ger karakteristiska exempel på anpassningen till regimens krav på F&U, att många universitetsprojekt hade förankring i något KWI och med att KWG-systemet har utforskats i omfattande och djupgående studier som redovisats inom det beundransvärda MPG-projektet *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus* (se not 4).

2. Anpassningens retorik

Det är av intresse att se på hur forskarvärlden mötte ”den nya verkligheten” efter nationalsocialisternas *Machtübernahme* (30 januari 1933). Historiker talar om det överväldigande bifall som mötte Hitler och NS-rörelsen just i den tyska universitetsmiljön och härleder responsen till ”mentalitetshistoria” snarare än politiska hållningar och förväntningar (t.ex. Oexle i Sc99, s53; Ke89). ”Rörelsens” antidemokratiska och militaristiska program och dess rasistiska ideologi var väl kända genom NSDAPs retorik och paramilitära excesser under mer än ett decennium. Tydligare än i ”*Mein Kampf*” kunde avsikterna knappast uttryckas, nämligen:

1. *Övertygelsen om rätten att använda även de mest brutala vapen är alltid förenad med existensen av en fanatisk tro på nödvändigheten av en omvälvande ny världsordning (Hi27, s.579).*
2. *En stat som ägnar sig åt vården av sina bästa raselement i en epok av rasförgifning måste en dag bli våldshärskare (Hi27, Slutord)*

I detta avsnitt beskrivs med ett antal karakteristiska exempel hur man i forskarvärlden mötte kravet på anpassning till NS-statsens ideologi och politik [*Gleichschaltung*]. Den ofta groteskt servila och närmast rituella retoriken var naturligtvis i många fall ett mask-spel för överlevnad, men spelet kunde lätt glida ur kontroll när man skulle visa att man menade det man sagt.

Ett exempel på anpassningsretoriken är Otto Hahns uttalanden till pressen i Canada, där han var på besök våren 1933: *Jag är*

Alla ser dig som du synes vara, men få begriper vem du är, och de få vågar inte opponera sig mot det stora flertalets åsikt, då dessa har statens majestät till sitt försvar.

Niccolò Machiavelli:
Fursten, Kap. XVIII
(1514)⁷

inte någon Hitlerit. Men han är den tyska ungdomens hopp, dess stormande [towering] hopp.[...] Minst 20 000 000 dyrkar honom.[...]. Ungdomen, den kommande nationen – för dem är Hitler hjälte, ledare, helgon. Han är nästan ett helgon i sin livsföring. Ingen alkohol, inte ens tobak, inga kvinnor [girlfriends], med ett ord: Hitler är en utpräglad kristen.[...] Dessa [antisemitiska] 'förföljelser' har blivit skändligt [grossly] överdrivna, enligt mitt förmenande. Väsentligen pojkestreck [work of young lads], tror jag.⁸ Och jag tror att de blev inställda efter tre eller fyra dagar. [...] Jag är i kontakt med mina kolleger i Berlin och hör ingenting om något våld. [...] Jag har all anledning att tro att de som har kastats i fängelse är kommunister som också råkar vara judar. Jag är fullständigt övertygad – och allt jag vet om mannen stärker min åsikt - att Hitler inte kan lastas för de illdåd man tillskriver honom. (Toronto Star Weekly, 8 april 1933; jfr Si06, s.6).

Ironiskt nog, dagen innan denna intervju publicerades trädde den antisemitiska "Tjänstemannalagen" i kraft (7 april 1933; se not 14 och motsvarande text). Men redan fem veckor tidigare (27 februari 1933) infördes "Riksdagsbrandförordningen" med långt gående befogenheter för säkerhetspolisen att åsidosätta rättssäkerheten för alla som betraktades som regimmotståndare. Antyder Hahns uttalande förståelse för denna repression?

Niels Bohr rapporterar från ett samtal våren 1933: *Jag har just träffat Heisenberg och du skulle ha sett hur lycklig han var. 'Nu har vi åtminstone ordning, det är slut med oroligheterna, och vi har en stark hand som styr Tyskland – det blir också bra för Europa'* (Fe09, s.220: L. Rosenfeld i intervju för Archive for the History of Quantum Mechanics).

Den 1 juni 1933 trycktes i Science en rapport från ett möte i KWG: *Planck avgav ett högtidligt löfte att den tyska vetenskapen är beredd att samarbeta med glädje i återuppbyggnaden av den nya nationalstaten* (He96, Dok.21).

Planck hade från början av NS-regimen förklarat sitt stöd till återuppbyggnaden av Tysklands militära styrka. Det var: *självljart att KWG i sina ansträngningar att uppfylla sin primära plikt att utveckla vetenskaperna också såg som sin plikt att samordna sina forskningsintressen med de militära behov som just nu är allra viktigast för vårt fosterland [Vaterland]*⁹ (8 april 1933, Si06, s.11).

KWGs potential i det som i NS-politiken betecknades som *Nationaler Wiederaufstieg och Wiederwehraftmachung* [återupprättelse och militarisering av nationen] framhölls återkommande. Den 26 september 1933 kunde Planck förklara att: *KWGs verksamhet skiljer sig fundamentalt från universitetens genom att KWGs institut inte enbart tjänar rent vetenskapliga syften utan alltid har den praktiska tillämpningen av undersökningarna i blickpunkten.[...] Institutens lärda är praktikens vägberedare* (Ha07, s.478).

Skillnaden var nog inte så fundamental. Pasqual Jordan, teoretisk fysiker som, i likhet med många akademiker gav

uttryck för affinitet med NS-statsens politiska mål, förklarade redan i maj 1933: *Det står i dag inte längre till debatt om det skall bli en reform som inordnar universitetet inom ramen av den nya nationalsocialistiska staten; utan det handlar numera bara om att bestämma former och vägar för hur en sådan infogning skall realiserar. [...] Men redan i dag [...] kan man klart urskilja en ofrånkomlig nödvändighet: den eftertryckliga omställningen av hela universitetsarbetet på de nuvarande militärpolitiska uppgifterna* (Ho03, s.13).

Och åtta år senare, bombastiskt: *Men nationalsocialismen kan inte nöja sig med att ta den tyska naturvetenskapliga forskningen i sin tjänst. Som erkänsla för den fundamentala betydelsen av detta forskningsarbete för nationens liv kommer den [nationalsocialismen] av egen kraft och idé att ge den tyska naturforskningen nya drivkrafter som låter ana gryningen för en ny stor utvecklingsepok. [...] Av mycket större betydelse och bärkraft [än ökade resurser] blir den styrka som det vetenskapliga arbetet får tillförd ur nationalsocialismens väsen och själ [Wesen und Geist]* (Ho03, s.25).

Det kan verka paradoxalt – men är här ett uttryck för principen ”att gilla läget” oberoende av dess förändringar – att ett huvudtema i efterkrigstidens ansvarsfrihetsförklaringar [*Entlastungsrhetorik*] om KWGs roll under NS-perioden var det diametralt motsatta påståendet: KWG hade förblivit oberoende av statsapparaten och dess anpassningskrav, man hade (nästan) uteslutande ägnat sig åt grundforskning och i varje fall var det alltid det vetenskapliga värdet som var vägledande och kanske förväntan om samhällsnyttig tillämpning – men aldrig eventuell nytta för krigsinsatsen. (Ha07, s.883; 1159ff; 1177ff.)

Det utlovade samarbetet begränsade sig inte till ”återupprättande av Nationens ära” som ekonomisk och politisk stormakt. I en skrivelse till inrikesministeriet (14 juli 1933) säger Planck: *Jag har äran att underdånigst meddela inrikesministern [Ich beehre mich ergebenst..] att KWG har viljan att systematiskt ställa sig i Rikets tjänst beträffande den rashygieniska forskningen* (Sc07, s.78).

KWG-presidenten anade knappast att organisationens ”Institut för antropologi, humangenetik och eugenik” efter hans ämbetsstid skulle vinna herostratisk ryktbarhet genom sina relationer till en viss Dr. Mengele i Auschwitz, som levererade material till rasbiologiska studier, bland annat blodprover från och för pågående humanexperiment om epidemiska sjukdomar, och ögonpar från tvillingar i Auschwitz för genetiska studier (Ka 89; Sa03; Sc06; Sc05; Sa09).

Friedrich Glum (generalsekreterare i KWG till 1937) tryckte i Berliner Börsen-Zeitung den 4 oktober 1933 ett uttalande som sannolikt hade godkänts av Planck: *Det största med våra dagars nationella revolution är att den söker att sammanfatta och uppfylla vårt folks hela politiska, sociala och kulturella längtan. Vem kunde väl då stå kritisk vid sidan av? [...] Hitlers världshistoriska betydelse består i att ha befriat Tyskland*

och därmed väl också Europa från den asiatiska och för oss artfrämmande bolsjevismen (Ha07, s.336).

Och 10 november 1933 i samma tidning: *Hans [Hitlers] storhet består nämligen just i att han inte låter sig styras av statsrättsliga principer.[...]. Som vid det gamla germanska tinget träder Führern fram inför sitt folk och kräver förtroende* (Ha07, s.339).

Ernst v. Weizsäcker (diplomaten och senare statssekreterare i utrikesdepartementet [AA] och ledamot av KWGs senat) gjorde i sin dagbok 23 mars 1933 resp. 20 juni 1935 reflektioner representativa för hållningar bland ämbetsmän: *Men den enkla sanningen är ju att denna regim inte får tillåtas att fällas. [...] Man måste bidra med all hjälp och erfarenhet och sörja för att den nu framväxande andra etappen i den nya revolutionen blir beslutsam och konstruktiv. [...] I dag var jag åhörare vid regeringskanseljen. Här känner man åter hur långt vi har lämnat parlamentarismen bakom oss. I dag kan den tyske ämbetsmannen verkligen vara stolt över att han knappast längre är underkastad offentlig kontroll. Så länge han åtnjuter sin myndighets förtroende i sin tjänsteutövning, blir han inte längre kritiserad i pressen* (Papiere II.70, Li97).

Filosofen Martin Heidegger (nybliven rektor på universitetet i Freiburg), säger i ett tal till studenterna 3 november 1933: *Det är inte teorier och idéer som skall styra ert varande [Sein]. Det är Führern själv och endast Han som är framtidens verklighet och dess lag.*¹⁰ (Fa89, s.176).

Med anledning av firandet av den Nationalsocialistiska revolutionen och utträdet ur Nationernas Förbund publicerades en av över 900 undertecknad ”Trohetsförklaring från professorerna vid tyska universitet och högskolor till Adolf Hitler och den nationalsocialistiska staten” (11 november 1933)¹¹ där en appell riktas: *... till de bildade i hela världen att visa samma förståelse för det genom Adolf Hitler enade tyska folkets kamp för frihet, ära och fred, som ni kräver för ert eget folk.*

Det var få fysiker bland de 900, men ett stort antal medicinare, bland annat Ferdinand Sauerbruch, som bidrog med ett öppet brev ”Till världens samlade läkarkår”¹², där han välkomnar *... vårt ovärdigt och tillbakaträngda folks återfödelse*“ och försvarar *de hårda åtgärder och svåra ingrepp som följer med varje revolutionär handling.*

Och Berlin-universitetets nye Rector Magnificus, KWG-senatorn, rasbiologen och ledaren av KWI för Antropologi, Eugen Fischer orerade: *En väldig byggmästare har utarbetat ritningarna och genomfört bygget, och har genom sin personlighets makt och magi lyckats riva med sig ett helt 65-miljonersfolk. En enda mans väsen och vilja har brutit loss det som var murket och dåligt, och han har åt folket givit nya ideal som riktlinjer, enligt tysk egenart i moral, orubblighet och ordning... Vi vetenskapsmän deltar helhjärtat i bygget under ledning av den nya staten. ... Detta är handlingens socialism... som bygger på vår gemensamma härkomst,*

gemensamheten i vårt blod, där vi i den ringaste kamrat [Volksgenosse] känner igen en människa som hör till samma stam som vi själva. [Wikipedia: Bekenntnis der Professoren – Reden]

Fysikerna var inte sämre i sina uttryck för lojalitet och lydnad, även efter de antisemitiska lagarna av 1933 och 1935, den fortgående nazificeringen av institutioner (Führerprincipen) och inriktning av forskningen på behoven för en krigsekonomi. Till KWGs 25e årsmöte 1936 sände Planck (3 januari 1936) en inbjudan till Rikskanslern: *Jag vill gärna utnyttja tillfället att avge rapport inför Er, min Führer, över det som uppnåtts inom näringsliv och vetenskap genom gemensamt arbete under 25 år i fosterlandets tjänst, och om de planer vi hyser för framtiden. Näringsliv och vetenskap står trofast inför det av under Er ledning förenade Tyska Riket. Och vi vet att de värdefulla arbetena kan presteras endast under Er ledning och under skydd av försvarsmakten. Det skulle för mig vara en särskild ära att få avge denna trohetsed [Gelöbnis] inför våra medlemmar. Heil, min Führer!* Planck (Ha07, s.347)

Och J. Zenneck, ordförande i Deutsche Physikalische Gesellschaft (DPG), i samma anda i inledningsanförandet på årsmötet 1940: *Vi hyser tacksamhet till den man, som på få år av Tyskland har gjort ett folk i vapen, som har gjort slut på Tysklands femton år i vanmakt efter världskriget, och som har återgivit Tyskland den ställning som det kan göra anspråk på genom sina insatser inom alla områden. Vi är i dag mer än någonsin genomsyrade av den djupaste tacksamhet för vår Führer, vi är alla besjälade av förtroende för att han kommer att föra det storverk som han har begynt till ett för oss alla lyckligt slut. Jag uppmanar er att ge uttryck för vår tacksamhet och vår begeistring för vår Führer genom att med mig instämma i ropet 'Vår Führer Adolf Hitler Sieg-Heil!'* (Ho07, s.571; *Verhandl. der DPG* 21(1940)31ff).

I liknande stil talade Richard Kuhn som president i Deutsche Chemische Gesellschaft vid föreningens 75-årsjubileum 1942: *Vi vet hur den kemiska vetenskapen under denna tid [75 år] har utvecklats till en maktfaktor i vår värld. Men vi är också medvetna om den överväldigande andel i grundläggningen för dagens kemi som tillkommer de västerländska folk som har skänkt mänskligheten en Scheele och en Berzelius, en Lavoisier och en Pasteur, en Avogadro och en Cannizzaro, en Liebig och en Wöhler. För fortbeståndet av detta blod, för vidareutvecklingen av sin kultur står Europas folk i dag under vapen, precis som folken i det östasiatiska kulturområdet. Vi hedrar de män i vars händer vårt gemensamma öde ligger: Ett trefaldigt Sieg Heil för Il Duce, Tenno och vår Führer!¹³ Europa” tycks här beteckna Tredje Rikets maktsfär anno 1942 (inklusive Sverige!).*

När retorikens syfte var att söka absolution för bristande lojalitet, kunde den lätt förfela sitt syfte – hade man en gång blivit karakteriserad som ”politiskt otillförlitlig” var det svårt att åter bli accepterad i ”det goda sällskapet”. Erwin Schrödinger

hade lämnat sin Berlinprofessur 1933 – under former som kunde tolkas som protest mot NS-regimen – för ett uppehåll i Oxford, och hade sedan flyttat till Graz i sitt hemland Österrike. Efter *Anschluss* i mars 1938 riskerade han att avskedas. Han uppmanades av universitetets rektor att göra avbön; det skedde i en förödmjukande lojalitetsförklaring publicerad i dagspressen den 30 mars 1938: *Mitt i den jublande glädje som genomströmmar vårt land står i dag även de som också deltar helt i denna lycka, men inte utan djup skam, eftersom de ända till slutet inte hade känt den rätta riktningen ... man vill med glädje fatta den generöst utsträckta handen medan man ger löftet att man kommer att helhjärtat och med all kraft stödja det nu förenade folkets beslut och att samarbeta i enlighet med Führerns vilja. Jag själv hör till dem som fattar denna utsträckta hand med budskap om fred, eftersom jag vid mitt skrivbord in i det sista har felbedömt mitt lands bestämelse. Jag gör detta villigt och med glädje.* (Mo89, s337)

Den 26 augusti 1938 blev Schrödinger avskedad. Han tvingades fly hals över huvud via Italien, och hade turen att bli kallad till en professur i Dublin.

Som väntat hade regimen omedelbart efter Machtübernahme satt i gång antisemitiska åtgärder. Tjänstemannalagen¹⁴ (He96, Dok.7; 7 april 1933) ledde till en våg av avskedanden från akademiska befattningar. Enligt lagen skulle (med få undantag som senare blev ogiltiga) alla befattningshavare betraktade som politiska motståndare eller ”icke-ariar” uteslutas från statstjänst eller befattningar i organisationer under statlig kontroll. Två år senare följde de mycket mer långtgående s.k. Nürnberglagarna med tilläggsbestämmelser, som syftade till att eliminera ”icke-ariar“ från tyskt samhällsliv [”Ausschluss der Juden aus dem Wirtschaftsleben”] och kan betraktas som förstadium till Förintelsen. Några samlade protester förekom inte, och i vida kretsar hälsades utrensningarna med tillfredsställelse, inte minst på grund av nya befordringsmöjligheter.

Angiveri blev en del av vardagen och även högt ansedda vetenskapsmän kunde ange kollegor eller deras assistenter för att undvika även mindre personliga eller professionella olägenheter (De01, s.75). Det framgår till exempel tydligt i Farm Hall-samtalen att man i forskningsinstitutioner höll noga reda på kollegors politiska hållning och deras familjers ”rastillhörighet”. Hahn och Heisenberg fick själva uppleva följder av sådant angiveri. När Nobelpristagaren James Franck sade upp sig 17 april 1933 (han var som tidigare frontsoldat egentligen ett undantagsfall men vägrade att utnyttja detta ”privilegium”) förklarade över fyrtio av hans Göttingen-kollegor att handlingen var liktydig med sabotage och hade ”givit näring åt den antisemitiska propagandan” (Si96, s.140).

Den 22 april 33 noterar Ernst v. Weizsäcker i sin dagbok (Li97): *Utlandet har stora svårigheter med att förstå den anti-judiska aktionen. Där har man inte upplevt denna judeöversvämmning på sin egen kropp.*¹⁵

Heisenberg försökte att bagatellisera utrensningarna som ett övergående fenomen. I ett brev till Max Born 2 juni 1933 skriver han: *Planck har talat med regeringschefen [Hitler] och har fått försäkringar att, utöver den nya tjänstemannalagen, inga åtgärder kommer att vidtas som kunde medföra svårigheter för vår vetenskap. Eftersom å andra sidan bara ett litet fåtal är berörda av lagen – säkert inte Ni och Franck, knappast heller Courant – så kunde den politiska omställningen genomföras utan någon som helst skada för Göttingen-fysiken [...] Med tiden kommer det osköna att skiljas ut från det sköna.* (Ma85, vol. 2, s.167; Engelsk version i He96, Dok.22).

Planck hade faktiskt varit på audiens hos Hitler (troligen 16 maj 1933). Planck hävdade efter kriget (He96, Dok.114) att han hade uttryckt oro över vetenskapens ställning i NS-staten. Han hade pläderat för en selektiv tillämpning av tjänstemannalagen [se not 14 och motsv. text]: det fanns värdefulla judiska forskare, och sådana som kunde undvaras [en uppfattning som återkommer hos andra aktörer till exempel Prandtl och Ramsauer, och inte minst hos Göring]. Hitler skulle bryskt ha avvisat tanken.

Paul Harteck (i Cambridge hos Rutherford; senare medlem i fissionsprojektet och Farm Hall-intern) skriver till Heisenbergs Leipzig-kollega Karl-Friedrich Bonhoeffer (5 maj 1933; De01, s.74): *I London församlas judarna, och 1/2-judarna och 1/4-judarna från Tyskland. Ifall dessa individer någonsin har haft sympatier för Tyskland, kan dessa bara ha varit helt ytliga, för nu märker man överhuvud taget ingenting av det slaget.*

Bonhoeffer till Harteck (18 november 1933): *Jag menar egentligen att det kan vara farligt om du stannar helt blåögt hos Rutherford. Fast du är oskyldig [sic!] kommer du i samma situation som emigranterna.*

Vid hemkomsten 1934 "övertog" Harteck den professur i Hamburg som Otto Stern tvingats lämna. (Harteck och hans assistent Wilhelm Groth gjorde i ett brev (24 april 1939) HWA uppmärksamt på militär tillämpning av fissions-kedjereaktioner i uran (Wa89, s.17))

Två exempel från Peter Debyes tid som DPGs ordförande visar hur beredvilligt organisationer anpassade sig till och genomförde verkliga eller förmodade önskemål från NS-överheten:

1. Till Plancks 80-årsdag (23 april 1938) planerade DPG att överrätta Planck-medaljen till Louis de Broglie och Enrico Fermi – medaljerna hade framställts i mars 1938. DPG var i princip en fristående organisation, men hade instruerats att söka samråd med REM och AA (utbildnings- resp. utrikesdepartementen), ett intrång som Debye ansåg sig tvingad att acceptera. I detta fall blev nomineringen av Fermi inte godkänd. Man meddelade att det fanns *Bedenken rassischer Art* [rasrelaterade invändningar]. Fermi var vad som i LTI betecknades som *jüdisch versippt* [det fanns judiska familjemedlemmar] genom sin hustru. (S. Wolff, s.116 i Ho10).

An die deutschen Mitglieder
der Deutschen Physikalischen Gesellschaft.

Unter den zwingenden obwaltenden Umständen kann die Mitgliedschaft von reichsdeutschen Juden im Sinne der Nürnberger Gesetze in der Deutschen Physikalischen Gesellschaft nicht mehr aufrecht erhalten werden.

Im Einverständnis mit dem Vorstand fordere ich daher alle Mitglieder, welche unter diese Bestimmung fallen, auf, mir ihren Austritt aus der Gesellschaft mitzuteilen.

Heil Hitler!

P. Debye
Vorsitzender

9 december 1938

Till de tyska medlemmarna i DPG

Under de förhandenvarande tvingande omständigheterna kan medlemskapet i DPG för de rikstyska judarna, enligt bestämmelserna i Nürnberglagarna, inte upprätthållas. I samråd med styrelsen uppmanar jag därför alla medlemmar som berörs av dessa bestämmelser, att meddela mig att de ger upp sitt medlemskap.

Heil Hitler

P. Debye (Ordförande)

2. Uteslutningen av judiska medlemmar från DPG är ett mer allvarligt exempel på servilitet. Den var inte betingad av direkt order från REM, utan ett exempel på *vorausseilender Gehorsam* [anticiperande lydnad], det vill säga att ta egna initiativ för att visa ideologiskt nit. Debye sände (9 december 1938) en skrivelse till DPGs tyska medlemmar¹⁶ (notera att skrivelsen inte gällde utländska medlemmar vilkas medlemsavgifter man gärna ville inkassera).

Laue hade ställt sig bakom denna åtgärd. Den mest militante förespråkaren var Prof. Herbert Stuart, som hade doktorerat under James Frank (1925) och arbetat som assistent hos Otto Stern. Från 1936 hade han haft förordnande som professor i Berlin på den professur som Schrödinger lämnat 1933, och kom 1939 till Dresden. Efter kriget försvarades Stuart av Laue, dock med viss ambivalens (Ra12, s. 397ff.). Debyes aktion fick ett märkligt efterspel 2006, när Utrecht-Universitetets Debye-institut för nanomaterial-vetenskap, samt Maastricht-universitetets Debye-medalj fränkandes sina eponym (Ho10, s.7).

I en kritisk kommentar till Deutsche-Physik-affären¹⁷ skriver Ramsauer (ordf. i DPG) till REM-minister Rust 20 jan 1942 (man noterar den flerfaldiga rituella användningen av LTI-terminologi (understuket här) för att visa ”politisk tillförlitlighet”): *Den berättigade kampen mot juden Einstein och mot hans spekulativa fysik har överförs till att gälla hela den moderna fysiken som därmed har råkat i missaktning som ett alster av den judiska tankevärlden [Geist]. Därmed förlamas våra teoretikers skaparglädje, och återväxten avskräcks från att ägna sig åt teoretisk forskning.* (Ho07, s.596; jfr, Ho12, s.100)

Redan i sitt försvar av Heisenberg under Deutsche-Physik-affärens höjdpunkt slår Ludwig Prandtl an samma ton. Affären bottnade i att den moderna teoretiska fysiken (kvantmekanik och relativitetsteori) påstods ha förlorat anseende eftersom väsentliga delar hade utvecklats av icke-ariska forskare. *Det måste medges att det bland dessa icke-ariska forskare också fanns sådana av lägre rang, som med den för deras ras karakteristiska driftigheten basunerade ut sitt falska skräp [Talmiware]. Att sådana produkter försvinner är bara rätt och rimligt, men det*

finns också bland icke-Arierna forskare av allra första rang som försöker att främja vetenskapen med stor insats¹⁸ och verkligen har gjort det i det förflutna (Prandtl till Himmler 12 juli 1938 (Be77, s.222; He96, Dok. 62; Ec07, s.157)).

KWGs administration gick också långt i sin idoghet att vara politiskt korrekt, t.o.m. ignorerande presidentens beslut. Vid införandet av tjänstemannalagen våren 1933 hade Planck efter samråd med Rockefellerstiftelsen, medgivit att avskedade KWG-forskare kunde ta med sig del av de av stiftelsen beviljade projektmedlen och utrustning. Efter angiveri av kollegor fick Hahn, som kommissionärt gått in som ledare av Habers institut, emellertid kontraorder av Ernst Telschow¹⁹. Hahn tvingades inställa försändelserna. Tre veckor senare inspekterade Telschow byggnaden från källare till vind och förhörde de anställda (Si06, s.10).

Det var inte ett enstaka tillfälle. Telschow vägrade t.ex. verkställa beslut av KWG-presidenten Carl Bosch angående Otto Meyerhofs²⁰ avgångsvederlag: Meyerhofs kontrakt med KWG hade ensidigt sagts upp med hänvisning till en 'förordning om uteslutning av judar ur förvärvslivet'. Bosch accepterade förslaget att konvertera det livslånga kontraktet till ett avgångsvederlag. Telschow hade emellertid motarbetat överenskommelsen och meddelat Meyerhofs advokat att han inte var beredd att göra någon insats för en *Volljude* [ungefär, och pejorativt: fullblodsjuden] (De01, s.464). Senare, när "defaitism" (avsiktligt oklart definierat) fördömdes som förräderi, angav Telschow plikttroget en av sina tjänstemän till säkerhetspolisen på svaga grunder (Wengler-affären, Ha07, s.1147)

Efter en inledningsfas hade Tusenårsriket etablerat sin polykratiska maktstruktur med interna rivaliteter och intriger, där det var nödvändigt för aktörer (som forskningsadministratörer och forskningsledare) att odla de rätta kontakterna för att inte hamna i kläm mellan makthavare i fejder om revir och inflytande [så kallade *Ressortstreite*]. För en professionell karriär förutsattes att man förblev betraktad som "politiskt pålitlig" – ett begrepp vars vaghet kunde utnyttjas av ens fiender för karaktärsdåd. Ett berömt exempel är *Schwarze Korps*-affären där Heisenberg blev indragen på ett olyckligt sätt, som ledde till hans problematiska kontakt med Himmler (Sc12). Existensen av koncentrationsläger och en ökad säkerhetspolis med en omfattande angiveri-"kultur" i befolkningen (Ge91; Lo09, s.188 o. 694, not 11) gav incitament till likriktning [*Gleichschaltung*] och mental anpassning till de politiska realiteterna, och påverkade personrelationer både i arbetslivet och privat.²¹

Människan är blott ett rö, det svagaste i naturen; men hon är ett tänkande rö. [...] Låt oss verka för att tänka rätt: det är moralens kärna.

Blaise Pascal: Tankar
(Art. VI:347, ca.1670)²²

3. Rationaliseringar, metaforer, historicism

Bland de fysiker som inte berördes av utrensningarna var det inte många som vägrade att arbeta för regimen i statliga eller industriella organisationer trots den fortgående radikaleringen. Bland dem som upplevde obehag över sin situation utvecklades

ett tankemönster för rationalisering och önsketänkande så att det man valde att göra samtidigt kunde framstå (också för en själv) som förnuftigt, ändamålsenligt och ansvarsmedvetet under rådande förhållanden – ett väsentligt randvillkor. Argumentationens syfte, att relativisera ansvarsfrågan i förhållande till ”tvingande omständigheter”, ”historisk nödvändighet”, ”högre värden”, och inskränkning av synfältet (av olika skäl), gjorde att det knappast fanns utrymme för funderingar över argumentens hållbarhet och tyngd. Tvärtom visar sig teorin för ”Cognitive Dissonance Reduction” och dess begreppsapparat ge ett kraftfullt redskap för att frilägga argumentens syfte och substans.²³

En vanlig form av argument bygger på försök att med analogier eller metaforer ”förstå” en konkret situation. Figurativt tal är vanligt även i normalt språkbruk (Co71), så vanligt att man inte tänker på bildernas egentliga betydelse. Ofta framgår det klart av sammanhanget hur långt likheten kan sträckas (t.ex. när någon kallas ”ett ljus” eller liknas vid ”en sommar dag” [Shakespeare]). Men just denna vanliga förekomst ger möjlighet till en försåtlig tillämpning, där lyssnaren (eller talaren själv) leds att dra likheten längre än den kan bära, och därmed dra ”slutsatser” som påverkar hans omdöme.²⁴

De metaforer som fysikerna föredrog att förklara sig med tänjs utöver sin räckvidd för att ”bevisa” att människan inte kan göras ansvarig för det man vill se som en följd av yttre omständigheter, naturlagar eller naturkrafter. Man talar om ’historisk nödvändighet’ som om samhällen styrs deterministiskt av naturlagar. Och man argumenterar att ”högre värden” eller ”realpolitik” (som definieras *ad hoc* eller inte alls) gör det försvarbart att kompromissa med sina moraliska principer.

Det var ofta en naturlyrisk ton i dessa metaforer.²⁵ Planck angav tidigt sin överlevnadsstrategi för KWG: att bete sig som ett träd i vinden, d.v.s. att anpassa sig när det krävdes men att stå tillbaka upprätt när trycket avtog (He09, s.3). Planck ignorerar Pascals insikt: Människan liknar, men är inte ett rö. Den moraliska dimensionen ligger i hennes medvetande. Integriteten visar sig just när det blåser.

Heisenberg uppsöker Planck våren 1933. Han minns 36 år senare Plancks råd (He69, s.207-8, Ca91, s.329; Ca09, s.421): *När en lavin har satts i rörelse kan man inte längre påverka dess förlopp. Hur mycket den kommer att förstöra, hur många människoliv den kommer att förrinta är redan givet av naturlagarna, även om man ännu inte vet.[...] Om Ni inte lämnar er tjänst utan stannar här har Ni en uppgift av helt annan art. Ni kan inte hindra katastrofen, utan måste för att överleva t.o.m. ständigt göra alla slags kompromisser. Men Ni kan försöka att tillsammans med andra verka för öar av fortbestånd [Inseln des Bestandes].*

Denna tanke uttrycks senare (He42, s.172) i en form som kunde vara slutrepliken i Tjechovs ”Onkel Vanya”: *För oss återstår ingenting annat än att vända tillbaka till det enkla: vi måste uppfylla de plikter och uppgifter som livet självt ställer*

oss inför; samvetsgrant och utan att fråga varifrån och varthän. Vi måste ge den skönhet vi upplever vidare till nästa generation, och återskapa det som förstörts. Vi måste, bortom passionernas tumult visa medmänniskor förtroende. Och sedan måste vi avvakta vad som sker; det nya behöver inte genast vara tydligt, även det skall vi välkomna – verkligheten omformar sig själv utan vårt ingripande. (På s. 153 mer tydligt: *Världshistorien utformas av andra och starkare krafter och tidsandan [Geist de Zeit] skapas inte av människan. Den enskilda människan kan på sin höjd känna tidsandan och ana dess inverkan...*)²⁶

Detta skrivs samtidigt som Heisenberg får en dominerande roll i det tyska fissionsprojektet, och just har blivit fullständigt ”rehabiliterad” efter den obehagliga Deutsche Physik-affären (Sc12).

Om kompromisser säger Elisabeth Heisenberg i en naturmetafor (He80, s.72): *Hans tapperhet var andlig [geistiger Art], och kompromisserna uppfattade han som krusningar på ytan av ett hav av vilket man också lätt kunde bli uppslukad.*

Heisenberg själv såg det mer pragmatiskt (He69, s. 230): *När ett skepp tvingas ut i en orkan, så tätas alla luckor, repen spänns, och alla rörliga delar binds eller skruvas fast, så att man kan möta ovädret med största möjliga grad av säkerhet.*

Och i ett brev till Harald Wergeland (29 september 1946, He07, s.160): *... att styra livets lilla båt med så fast hand som möjligt genom ett våldsamt oväder utan att båten går under på sin väg.*

En försåtlig metafor (kunde man tänka): Båten låter sig svepas med som vinden blåser.

Naturromantiska metaforer blev en del av den själv rättfärdigande retoriken. Nästan identiska formuleringar återkommer i brev från Otmar v. Verschuher, direktören för KWI för Antropologi (berytad genom sitt samarbete med Mengele, vars avhandlingshandledare han varit). Berlin-Dahlem hade varit *de saligas ö*, som hade bjudit tillflykt undan världskrigets politiska stormar, *men som hade uppslukats av årets jordbävning*. [...] Under NS-perioden hade han strävat efter att *styra min vetenskaps farkost genom alla stormar*. *Nog hade en stormvind fyllt våra segel nästan oavbrutet*, men han hade ändå lyckats undvika stormvågor och virvlar, *det vill säga genom att hävda en sträng åtskillnad mellan politik och vetenskap*. Även i de mest stormiga tider hade det lyckats honom *att befria min vetenskaps skepp från den ballast som hade blivit påtvingad och som hotade att dra skeppet ned i avgrunden, och därmed åter göra att det sjödugligt*. (Brev 16 november och 3 december 1945; Ha07, s.1187)

Ett charmerande botaniskt exempel på bruk av metaforer som hjälp till att ”gilla läget” finns i Ernst v. Weizsäckers dagbok (20 juli 1942, Hi74): *Varje trädgårdsmästare måste avlägsna ogräs från sin trädgård*. När statssekreteraren i Nürnberg dömdes som krigsförbrytare så var det för medverkan till ”ogräsrensning” i NS-regimens mening (Co10, s.397)

Det finns ett samband mellan sådana figurativa formuleringar och retoriken beskriven i förra avsnittet. De ger uttryck för utbredda föreställningar om historisk nödvändighet och lagbundenhet, om den starkes rätt, om staten som ett uttryck för samhällets värderingar [*Sittlichkeit*] som måste respekteras, och om framsteg i någon odefinierad mening. Sådana idéer hade rötter hos filosofer som Hegel, Nietzsche och Burckhardt, men hade bland fysikerna snarare karaktär av åsikter än insikter i de filosofiska skolornas budskap. En källa till filosoferande var Burckhardts ”Weltgeschichtliche Betrachtungen” (1905 posthumt utgivna föreläsninganteckningar (Bu78)), en egendomlig populär sammanställning av generaliserande uttalanden om historiska förlopp, som tydligt passade väl till ”tidsandan” [*Zeitgeist*]. Här tyckte man sig finna ett filosofiskt fundament för de hållningar som kom till uttryck i bl.a. de metaforer som diskuterats. Elisabeth Heisenberg noterar att hennes make ”betraktade politik utifrån en naturvetenskaplig metod” (He80, s.184-185): *Liksom han ville veta hur naturen fungerar och hur den är konstruerad, så ville han också veta hur politik utvecklas och efter vilka lagar den fungerar. Han hade en obändig längtan efter kunskap, och vilja att förstå de lagar och principer som avgör människors och hela folks öden, och enligt vilka världshistorien utvecklas. Hans stora läromästare var Jacob Burckhardt och hans lärobok var Burckhardts ”Världshistoriska betraktelser”. Just i den farofyllda och beklämmande tiden av Nazi-styre och krig återvände han ständigt till denna bok för att förstå vad som skedde omkring honom. I sin sorgfälligt utkristalliserade analys av världshändelserna, i läran om de politiska formernas kretslopp (republik – aristokrati – monarki – demokrati – diktatur), speciellt i kapitlet om ”kriserna” visar Burckhardt i detalj, med exempel från de stora världsomvälvande revolutionerna under antiken och utvecklingen av den franska revolutionen, att förloppet i sådana revolutioner alltid följer vissa allmänna regelbundenheter. Denna analys betydde för Heisenberg, att händelser och den brottsliga utveckling som utspelades inför han ögon och, som det tycktes, inte kunde hejdas av någon, ändå delvis kunde objektiviseras. Överensstämmelsen mellan Burckhardts nästan profetiskt verkande analys med det för honom så plågsamma skeendet blev honom en stark tröst. Den gjorde det möjligt för honom att kunna leva i en tid där alla värden och all moral bröt samman.*²⁷

Burckhardts stil framgår av citat från *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Bu78), här återgivna i not.²⁸ Det stora intresset bland tidens tyska intellektuella för Burckhardts historiefilosofi är anmärkningsvärt.²⁹ Det är karakteristiskt att man valde ”förklaringsmodell” från en källa som bekräftade det önskade synsättet: den politiskt-historiska utvecklingens lagbundenhet³⁰, och att det därför vore utsiktslöst att motsätta sig, liksom att den moraliska dimensionen i den enskildes handlande satts ur spel, och därmed också frågan om medansvar.³¹

Ett antal Heisenberg-citat visar en tydlig affinitet med Burckhardts historiefilosofi, och bekräftar därmed Elisabeth Heisenbergs beskrivning:

1. *För att skärpa vår blick måste vi framför allt påminna oss själva om att den politiska makten ändå alltid har grundats på förbrytelser* (He42, p172). Hos Burckhardt heter det: *Och nu visar det sig att makt i sig är ond.* (Bu78,s.36), och: *Nu är det ett faktum att ingen makt någonsin grundats utan förbrytelser* (Bu78, s.242).
2. *Erfarenhet från historien visar att varje land förr eller senare hemsöks av revolutioner och krig. Det kan uppenbarligen inte vara ett förnuftigt råd att varje gång utvandra. Snarare skulle man kräva att var och en borde underkasta sig katastrofen i sitt eget land.* (He69, s.234: Heisenberg rekonstruerar här ett minne av vad han hade uttryckt 1938 i ett samtal med Fermi.)
3. *Dessvärre har varje intellektuell revolution fört med sig stora grymheter i sitt kölvatten.* (Heisenberg i samtal med Meitner om tyska illdåd, därmed en relativisering (CDR) av nationalsocialismen; Meitner till Franck, 27 juni 1948, He07, s.159). Det är en variant av det cyniska ”Il faut casser des oeufs pour faire une omelette”, tillskrivet bl. a. Robespierre och Napoleon.
4. *... det är väl en lycka att det ändå skenbart finns ett litet utrymme för utövande av det egna ansvaret och det moraliska medvetandet. Men i stort utövar en högre makt avgörandet över den tro som styr människor.* (He42, s.169; svårtolkad mening; notera ordet “skenbart”).
5. *Det sägs ofta att det svaga går under och att bara styrkan kan göra sig gällande segerrikt i livskampen. Det är väl riktigt.* (He42, s.173)³²
6. *Man måste också göra klart för sig att det som från början ser ut som en epidemi av brottslighet direkt orsakad av depraverade människor, ofta egentligen är en yttring av hur den stora livsprocess vi kallar naturligt urval förverkligas.* (Heisenberg till Wergeland, 27 juli 1947; He07, s 161).
7. Fysikern Hendrik Casimir berättar om ett privat samtal med Heisenberg vid dennes besök i Holland 1943, där han fick veta att *det fanns historisk legitimitet för Tyskland att dominera Europa och senare hela världen – endast en nation som kunde regera hänsynslöst kunde hävda sig själv. Demokrati var ett alltför svagt system för att styra Europa* (Wa89, s.112; Be01, prolog s.43; Wa95, s.168; Wa09, s.350).³³

Sammanfattningsvis kan sägas att såväl det ofta naturlyriska bildspråket, som de historicistiska resonemangen kring politisk legitimitet är karakteristiska exempel på rationaliseringar för den pragmatiska överlevnadsstrategi som diskuteras i förra avsnittet. Man odlar illusionen att vara offer för naturkrafter

eller historisk nödvändighet där normala reaktioner och normer för anständighet är verkningslösa eller självdestruktiva, kanske t.o.m. tecken på svaghet och sentimentalitet. Egentligen handlar det om en form av CDR när man förnekar viljans frihet och därigenom personligt ansvar. Misstaget uttrycks koncist i följande observation:³⁴ *Lärdomen från Nürnberg är att det är människor och deras politiska beslut som har gjort Auschwitz möjligt – inte Varat, Ödet, det Instrumentella Förnuftet, Upplysningen, Moderniteten, eller Fosterlandet.*

4. ”De enda berömda tyska forskarna som aldrig varit Nazist”³⁵

I alla samhällen är förmågan till motsträvlig likriktning en del av villkoren för överlevnad.

C.F. von Weizsäcker (We84)

Farm-Hall-internerna ägnar stor möda åt att (som det verkar) övertala varandra om att de aldrig varit ’Nazist’. Men de undviker helt den avgörande frågan: vad menas med ’att ha varit Nazi’?³⁶ De anade att den beteckningen, alternativt ’medlöpare’, inte skulle vara en merit i det ockuperade Tyskland, även om de knappast kunde tro att de kunde göras ansvariga för delaktighet i krigsförbrytelser.³⁷ De argumenterar underförstått med en exklusiv antinomi eller dikotomi: en person är (var) antingen NS eller icke-NS, men utan att definiera begreppen. De menade, enligt samtalen, att man gott kunde vara ”icke-NS” även om man var medlem av NSDAP eller organisationer som SA, SS, NSDDB, eller om man varit en till synes välfungerande ämbetsman i NS-staten som bidragit till utvecklingen av NS-politiken och dess genomförande. Det ”inre avståndstagandet”, som är förborgat för omvärlden, skulle vara avgörande värderingsgrund. Givetvis skulle ingen av de tio, åtminstone efter konsolideringsfasen av NS-staten under vilken allt politiskt motstånd successivt undertryckts, ha kommit på tanken att presentera sig som icke-NS, det skulle ha varit självdestruktivt.

Man insåg att man måste anpassa sig (*Selbstgleichschaltung*) till ”den nya verkligheten” som fram till 1943 såg ut att bli långvarig.³⁸ För att kunna göra karriär eller förbli i en befattning av någon betydelse måste man anses vara ”politiskt pålitlig”. Det räckte i normalfallet inte med att utveckla professionell excellens och betrakta sig som opolitisk. Med eller utan entusiasm skulle man delta i politiska möten och läger, Hitler-hälsning blev obligatorisk 1933 (A108), en personlig lojalitetsed till Führern blev obligatorisk 1935 i statstjänst och NS-organisationer, och man måste genomföra diskriminerande beslut (till exempel 1933 års Tjänstemannalag och 1935 års Nürnberglagar). Barnen skulle indoktrineras i skolor och paramilitära ungdomsförbund (Hitler-Jugend etc.). De partinära student-och universitetslärar-förbunden kontrollerade ideologisk ortodoxi, kunde blockera för högre examina och utövade ofta avgörande inflytande på tjänstetillsättningar. För att få resurser till forskning och befrielse från militärtjänst fordrades förbindelser högt upp i maktapparaten, men man riskerade ändå att hamna i

intressekonflikter mellan mäktiga organisationer (se till exempel Sc12) och konkurrerande fraktioner inom den polykratiska maktapparaten.

Ingen av de tio på Farm Hall hade haft några utpräglat politiska problem med regimen.³⁹ Med undantag av Laue hade alla varit engagerade i projekt betraktade som viktiga för krigsinsatsen och krigsekonomi, och som hade stöd högt upp i både civila och militära myndigheter och deras politiska överbyggnad. De hade själva tagit väsentliga initiativ (bland annat för studium av bombfysik och bombteknologi). Som goda patrioter kunde de övertyga sig själva om att de arbetade för Fosterlandet och inte för NS-Staten (en typisk självpromoverande CDR-process, se Wa89, s.220).

Från makthavarnas synpunkt var de att betrakta som lojala mot NS-staten – deras 'inre övertygelser', verkliga motiv och förväntningar var, utifrån sett, deras ensak. Denna beskrivning indikerar att frågan om NS eller icke-NS inte är relevant. För att komma åt sakens kärna föreslår jag det praktiska begreppet "virtuell nazi" (VNS) som karakterisering av en person som klarar detta rollspel i praktiken, oberoende av vilken inställning han vid tillfället har till NS-staten och dess ideologi och politik. Begreppet är deskriptivt och värdeneutralt – det täcker över olika motiv, som ren självbevaringsdrift, politisk likgiltighet, realpolitik, opportunist och föreställningar om att försvara "högre värden" med de kostnader (på olika håll) som krävdes. I alla dessa fall kunde man finna goda CDR-argument, och i denna mening hade alla Farm-Hall interner varit VNS (i viss grad även Laue⁴⁰) – på Farm Hall föredrog de narrativet att de hela tiden varit regimotståndare.⁴¹

Begreppet är signifikativt i en mer generell beskrivning av arbetsvillkoren i NS-staten. Ett viktigt element är att en aktörs ursprungliga avsikter och motiv till medverkan, och deras ändringar över tiden är personliga och inte kan bedömas utifrån. Genom att i retrospekt framställa sin verksamhet som "professionell, saklig, opåverkad av politiska hänsyn" eller syftet "att moderera NS-politikens excesser", kunde man i realiteten maskera karaktärssegenskaper som brist på civilturage, osäkerhet, auktoritär personlighet, opportunist, hänsynslöshet, eller maktbegär, eller t.o.m. sympati för, eller affinitet med (delar av) NS-ideologi och politik med förment berömvärda avsikter, för att utverka politisk absolution i denazifieringsprocedurerna (se Avsnitt 5-6).

Men medan var och en hade sina goda argument för "att gilla läget", så bidrog de som agerade som VNS (trots sin självbild av 'hommes de bonne volonté') kollektivt till att säkerställa NS-regimens genomförande.⁴² Bland de fysiker som tidigt i denazifieringsförfarandena blev *entlastet* blev det en fråga om kollegial sammanhållning, ofta med tvivelaktiga eller ogiltiga argument. Även de mest framstående och internationellt högt uppskattade vetenskapsmännen tvekade inte om att försvara kollegor och tidigare finansärer, oavsett om de var starkt

komprometterade (se del 2 av denna essä).

Just motstånd diskuteras mycket på Farm Hall, men begreppet tolkas självpromoverande i vid bemärkelse, och de exempel som ges är förvånansvärt torftiga – man får till och med intrycket av ett utbrett förakt eller missaktande av det mod och den moraliska styrka som visades i verkligt motstånd. En genomgång av de exempel som ges visar att det i allmänhet inte rör sig om regimotstånd (ideologiska och politiska huvudfrågor) utan om incidenter med intressekonflikter på olika nivå, åsiktsskillnader om planering eller organisation, professionella uppfattningar, befodringsfrågor, och så vidare utan reellt innehåll av opposition mot NS-systemet eller NS-politik, och som är vardagshändelser i arbetslivet. I flera fall är historierna dramatiserade, övertolkade eller till och med påhittade. Några exempel får illustrera argumentationen:

1. Bagge påstår att han lurades in i NSDAP (Be01, 30 juli 1945): *Hösten 1936 skrev min mor till mig i Leipzig [hos Heisenberg] och frågade om jag ville gå in i partiet. Någon hade frågat. Min mor tyckte det var en bra idé och sände mitt namn. Några månader senare fick jag min partibok som påstod att jag hade varit medlem sedan 1 maj 1935. Det var antedaterat 12 månader. Det påstods också att jag hade svurit [trohets]ed till Hitler. Inte ett ord var sant.* Kommentar: Om historien varit sann kunde han ju ha av sagt sig medlemskap, men hade riskerat att därmed markera avståndstagande. Trohetseden ansågs ingå i partimedlemskap – hans förnekande skulle inte ha hjälpt om han angivits till exempel för defaitism. Sannolikt hade han blivit medlem genom kamrattryck under studietiden. Heisenbergs förklaring för Blackett (Be01, s.229) att Bagge hade blivit Nazi pga. av sin ”proletära bakgrund” är lustigt självpromoverande: han antyder att NS-engagemang var en klassfråga där ”proletärer” lättare lät sig lockas.
2. Gerlach i ett ovanligt personligt samtal med Bagge (Be01, 30 juli 1945): *Bara få av kollegorna i München var partimedlemmar. De var missnöjda och höll sina dumma anföranden. Jag lät dem hållas, men ibland blev jag riktigt ohövlig, som när jag utbrast i fakulteten: 'Jag bryr mig fan inte om vad rikskansliet säger! [...] Nazisterna behandlade mig illa. De sänkte min lön och drog in mina anslag [...] Sedan reste de en sak mot mig och jag gick inte längre till institutet. Jag sade: 'Jag kommer inte tillbaka förrän ni har dragit tillbaka anklagelserna'. Det var mitt trumfkort.* Kommentar: Uppenbart självförstärkande rekonstruktion (CDR). Historien om visat förakt för Rikskansliet saknar trovärdighet, eftersom angiveri skulle ha varit ödesdigert (jfr not 21). Hänvisning till ’dålig behandling’ av NS-myndigheterna är helt ospecifik avseende orsak, tidpunkt och aktörer. Att försöka befästa sin ställning genom att hota att inte fullgöra sina plikter i ämbetet (Universitetet

i München) låter som en fantasi. Gerlach var angelägen att inte riskera politiska konfrontationer och angiveri. Han hade utmärkta relationer till forskningspolitiska tungviktare som Schumann och Mentzel (Ha07, s.1017, jfr. Gerlachs affidavit för Mentzel i del 2 av denna essä), var *Fachspartenleiter* (ämnesansvarig) för fysik i RFR och slutligen riksfullmäktig [Generalbevollmäktigt] för kärnfysik (Uranprojektet), samt senator i KWG.

3. Diebner biktar sig för Hahn (Be01, 30 juli 1945): *Jag vill berätta för dig hur jag kom att gå in i partiet och hur jag har lidit under nazisterna. Jag anslöt mig till Frimurarna 1933 som opposition mot nationalsocialismen. Jag röstade aldrig för Hitler. Det blev känt i Halle och därför fick jag problem på institutet. Sedan gick jag till [Heeres]waffenamt och skulle ha fått en fast tjänst, men så blev det inte. Schumann sände inte in min ansökan. Han sade att han inte kunde eftersom jag var frimurare. Schumann gjorde sitt bästa för mig och sände mig till en man i München och efter ett år var saken klar och jag blev tjänsteman, Regierungsrat. [...] Alla känner mina åsikter. Gerlach känner dem. Jag var aldrig nazi och var aldrig aktiv politiskt. Wirtz känner mina åsikter. Jag sade åt honom: Jag är partimedlem. Vi får se vad som händer. Om nazisterna vinner så hjälper det oss att jag är partimedlem, och om tingen går åt det andra hållet, så måste du hjälpa mig.* Kommentar: Historien om frimureriet är nonsens och uppenbart ett självpromoverande påhitt – det hade varit en meningslös och självdestruktiv provokation. Påståenden om att man var känd för att hysa regimkritiska åsikter var vanliga i efterkrigstidens denazifieringsmiljö (jfr del 2 av denna essä), men var på sin höjd grova överdrifter, eftersom risken för angiveri var uppenbar. Diebner var politisk opportunist. Han var medlem av NSDAP, hade arbetat på PTR hos Stark, och blev 1939 ledare av KWIPs kärnvapenprojekt som inordnades under HWA. Han arbetade tillsammans med Gerlach in i det sista med bombfysik (Ka05; Wa05).
4. Hahn talar med Patrick Blackett (Be01, s.227; 9 september 1945): *Vi lurade verkligen regeringen. Också min vän Mattauch [Lise Meitners eftertädare på KWIC]. Han var i lika hög grad som jag en fanatisk anti-nationalsocialist. [...] Blackett: Jag kan säga att Ert anseende är väl känt här på grund av Era fina meriter som anti-Nazi. Det uppskattas mycket. Var inte orolig.* Kommentar: Det är korrekt att många forskningsledare lyckades få assistenter betecknade som oumbärliga för krigsrelaterad forskning. Men den fanatiska anti-NS inställningen må ha varit kvalificerat hemlig. Hahn var ledare för KWIC som hade stora kontrakt för krigsrelaterad F&U, var medlem av fissionsprojektet [Uranverein] från början, ledamot av Görings luftfartsakademi. Han tilldelades Kriegsverdienstkreuz 1 Klasse av Führern, reste ofta utomlands (t.ex. KVA

i Stockholm 1943, där han blev invald som utländsk ledamot⁴³). Till Führerns födelsedagsfirande 1943 fick han biljetter av Goebbels.⁴⁴ Hahn ger det paradigmatiska exemplet på det framgångsrika rollspelet som VNS. Men Hahn tillhörde också 'Rutherford-familjen', en informell grupp av forskare som arbetat hos Ernest Rutherford (Oe03, s.34). Bland dessa var Charles Darwin och Patrick Blackett som båda kom på officiellt besök till Farm-Hall-internerna. Hahn kunde räkna med stöd från detta broderskap. Måhända hade det betydelse för ockupationsmakternas stöd till Hahn som president för KWG och sedan MPG.

I ett posthumt utgivet memorandum från 1938 "Förhållandena inom tysk fysik"⁴⁵ klagar Heisenberg över hinder i forskarutbildningen. Studenter tvingas till två års värnplikt, ett halvårs arbetstjänst, ett års "docentläger" (tydligt politisk indoktrinering), och är därefter i sin karriär beroende av NSDDBs *fullständigt okontrollerbara bedömning av politisk pålitlighet*. Förslagen är ändamålsenligt situationsanpassade: Heisenberg menar att studiehindren *står i motsats till den av Führern mycket ofta betonade prestationsprincipen*⁴⁶. Medicinen är:

1. Att bygga upp en stram universitetsförvaltning som utesluter alla sekundära organisationer [de partnera student- och universitetslärarförbunden, som varit drivkrafter i Deutsche Physik-affären och 1938 fortfarande var aktiva i ärendet].
2. Strikt genomförande av Führerprincipen [en NS-organisationsprincip, som i detta fall skulle ge de politiskt tillsatta rektorerna diktatoriska fullmakter, dock formellt underställda REM].
3. "Precisering av beslutsprocesser och mål som i armén eller den gamla preussiska förvaltningen, där snabba och slutgiltiga beslut kan fattas".

Förslaget blev aldrig avsänt – risken att hamna mellan olika intressen var troligen för stor, trots invokationen av Führerns prestationskrav. Heisenberg valde att "gilla läget" framför att riskera en ny kontrovers.

I en PM till stöd för Ernst v. Weizsäcker i en av Nürnbergrättegångarna⁴⁷ gör Heisenberg en allmän reflektion över rollspelet som VNS (He47). Öppet motstånd är omöjligt, men genom att vara en del av systemet kan man verka som moderator [Abmilderer]⁴⁸, och minska effekten av NS-politiken: *...För de andra [de som inte hade gjort öppet motstånd och hamnat i koncentrationsläger], som hade insett att direkta angrepp på diktaturen var utsiktslösa, var den enda gångbara vägen att skaffa sig eller behålla en viss grad av inflytande, således en hållning som utåt måste te sig som samarbete [als Mittun erscheinen]. Det är viktigt att göra klart för sig att detta faktiskt var den enda vägen att verkligen åstadkomma en förändring. Denna hållning, som ju var den enda med någon utsikt att ersätta*

*Nationalsocialismen med något bättre utan enorma uppoffringar, vill jag beteckna som **aktiv opposition** [min emfas]. [...] Utåt hade människor i denna grupp en situation som var mycket svårare än de andras. En medlem av den aktiva oppositionen måste ständigt göra eftergifter till Systemet på oviktiga ställen, för att bevara ett inflytande på väsentliga ställen. Han måste i viss mening spela ett dubbelspel [vilket ställde honom inför] oundvikliga svåra moraliska problem (He47).⁴⁹*

Man saknar observationen att samma öppna lojalitet mot systemet karakteriserade beteendet även hos alla dem som aldrig hade försökt – eller ens avsett – att delta i ”aktiv opposition” i denna mening, utan bara gick in för att inte äventyra sin status som ”politiskt tillförlitlig”. Det var nog alltför lätt att överskatta det inflytande man även med de bästa avsikter kunde utöva, eller faktiskt utövade, mot de radikaliserande och opportunistiska aktivisterna på alla nivåer. De ”moraliska problem” som nämns kunde leda till avtrubning av ens egna normer⁵⁰, och man kunde förledas att (med gott samvetet) utnyttja de nya möjligheter som statsmoralen öppnade och legitimerade (jfr Ro12; Sa03). Med denna definition på ”aktivt motstånd” kunde varje medverkan i NS-systemet, t.o.m. NS-aktivism lätt i efterhand skrivas om som ett tappert försök till aktiv opposition som genom omständigheterna inte blev framgångsrikt. I Farm-Hall-fallet finns ett exempel på detta dilemma, nämligen påståendet att man visserligen hade kunnat, men av moraliska skäl undvikit att utveckla kärnvapen⁵¹. Också i *Persilschein*-kulturen (se del 2 av denna essä) var det en standardteknik att rekonstruera motiv för att stämma överens med denna bild, t.ex. Hahn om IG-Farben direktörerna). Ämnet tas upp av Hannah Arendt i boken om Eichmann-processen (Ar64, s.20-24). Hon skriver sarkastiskt: *... alla dessa, som i Tredje Riket har innehaft ställningar, och i många fall höga ställningar, och som efter kriget förklarade för sig själva och för världen att de hela tiden 'i sitt innersta varit regimotståndare'. Det gäller inte om de talat sanning; det avgörande är att det i hela den hemlighetsfulla atmosfären i Hitlerregimen inte kan ha funnits en bättre bevarad hemlighet.[...]De måste t.o.m. uppträda mer nazistiskt än de riktiga nazisterna för att bevara sin hemlighet.[...] Historierna om moderatorerna [den Abmilderern] i Hitlers ämbetskontor hör uppenbart till de talrika efterkrigslegenderna.*

Hannah Arendt nämner fallet Hans Globke (tysk jurist som redan 1932 verkade för antisemitisk lagstiftning och som deltagit i förarbetena till Nürnberglagarna (1935), vilka kan betraktas som öppningen av vägen till förintelsen. Globke påstod sig ha varit en ”aktiv oppositionell” i Heisenbergs mening [*Abmilderer*], han hävdade (kontrafaktiskt) att lagarna utan hans undergrävande insatser skulle ha blivit skarpare. Han blev sedermera (karaktéristiskt) förbundskansler Adenauers närmaste medhjälpare 1953-63 (Ko03, s.163, Ar64, s.213).

Hahn säger i ett brev till Otto Meyerhof (5 augusti 1946; De01, s.455): *Om utlandet visste, hur oerhört trycket har varit,*

hur det förstärktes år för år, så skulle man ändå visa en viss förståelse för att vissa inte särskilt starka karaktärer helt enkelt gav upp kampen därför att de sade till sig själva: ”vi kan ändå inte ändra något”

Riktigt vad denna kamp egentligen gick ut på, och vilka som var dessa ”svaga karaktärer” framgår inte, men det är underförstått att Hahn inte själv var bland dem. Man förstod generellt att man som överlevnadsstrategi (om man inte nöjde sig med en underordnad akademisk roll, som i fallet Strassmann) måste spela rollen som VNS och därmed kunde komma i situationer där ens agerande kunde spela regimen i händerna. Överväganden om ”aktiv opposition” i rollen som moderator kan knappast ha haft någon strategisk betydelse i val av beteende i de flesta fall där en konfrontation bedömdes som oundviklig i fall av icke-konformt beteende. Man måste ju tyckas ”gilla läget”. Historikern Mark Walker skriver: *Att karakterisera den insats som gjordes av ärbara män som Otto Hahn, Werner Heisenberg, Max von Laue, Max Planck och andra som ”motstånd” är att förringa begreppet.* [To characterize the behaviour of honourable men such as Otto Hahn, Werner Heisenberg, Max von Laue, Max Planck and others as ”resistance” is to debase the term (Wa89, s.230)].

VNS-rollspelet är helt i linje med Plancks metaforer: Träd som böjer sig i vinden och laviner som störtar ner i avgrunden. De ger ett slags instrument för att finna CDR-argument för den som ville övertyga sig själv om att man trots anpassning, eftergifter och skyggappar, kort sagt *cultivated disinterest* (Ian Kershaws term) kunde komma igenom perioden och förbli anständig. Utan alltför mycket prat om universella normer kunde man välja att ”gilla läget”. Ännu 1985 företräds denna rationalisering när Bundespräsident Richard von Weizsäcker, (Carl Friedrichs bror) påstår att: *De flesta tyskar levde i tron att de kämpade och led för sitt eget lands goda rätt. Och så skulle det visa sig: allt detta var inte bara förgäves och meningslöst, utan det hade tjänat en kriminell lednings omänskliga syften.*⁵²

KGWs krigstids-president Vögler formulerade sig mer ”proaktivt”. I KWGs årsbok 1942 skrev han (Ko02, s.214): *Det förefaller nästan onödigt att framhålla naturvetenskapens betydelse för krigföringen. Utvecklingen av moderna vapen, framställningen av syntetiska material, [...] baseras på resultat från naturvetenskaplig forskning [...]. KWGs institut gör ledande och hjälpsamt insatser på alla områden. Ett omfattande samarbete pågår. All forskning besjulas av ett enda mål: snabbast möjliga tillämpning av nya resultat för krigsinsatsen.*

Och ännu 1944 kunde han förmana om lojalitet mot regimen (Ko02, s.214): *[KWGs institut] bör ingripa på det skarpaste mot defaitistiska tendenser, och skall i allvarliga fall inte rygga tillbaka för anmälan [till säkerhetspolisen?]. Nu är tiden inte till för att diskutera och ifrågasätta – det enda nödvändiga är arbetet för en tysk seger.*

Efter kriget var det en allmän uppfattning – som inte minst för forskarsamhällets del argumenterades av Hahn, Laue och Heisenberg – att ingen som inte själv hade varit verksam i NS-staten kunde förstå de professionella, sociala och politiska problemen och den oundvikliga anpassningen, eller kunde döma i ansvarsfrågor.⁵³ Argumentet är inte övertygande.

Del 2 av denna essä utgörs av kapitlen Slutstrecksmentalitet och Persilschein-industrin.

5. Att supera med djävulen

Jag föddes ej att dela hat men kärlek.

Sofokles: Antigone⁵⁴

Laue inför citatet intill i slutet av en diskussion om fysikers hållningar och anpassning i Tredje Riket, där han bland annat hänvisar till det dubbelspel som krävdes för att undvika stigmatisering som “politiskt otillförlitlig”(La48; He96, Dok. 117).

Egentligen handlar det om försvar för VNS-rollen som strategi för överlevnad och för att ”göra det bästa av situationen” i forskningens, fosterlandets eller något annat högre syftes tjänst. Laue tar citatet som ett motto för en slags slutstrecksmentalitet: Segraren skall visa storsinhet och låta det det förflutna vara glömt. Ingen är egentligen utan skuld. Fullständig och villkorslös amnesti (låt gå med ett fåtal uppenbara undantag) är en självklar förutsättning för försoning.

Emellertid ställs här både situationen och den djupare meningen av Antigones replik på huvudet. Situationen hos Sofokles handlar inte alls om den besegrades moraliska rätt till ansvarsfrihet. Antigone talar till Kreon – hon vill gå i döden för att ha valt att visa sin döde bror grundläggande människokärlek och respekt, trots Kreons begravningsförbud. I motsats till Antigone argumenterar hennes syster Ismene för den ‘pragmatiska’ eller ‘realpolitiska’ strategien att böja sig för diktatorn (ett klassiskt exempel på CDR). Laue, som hade en betydande humanistisk bildning⁵⁵, må ha funnit det ändamålsenligt att förtränga denna läsning av Antigone. De reella eller virtuella nazis, som valt att göra alla eftergifter som krävdes, gjorde just pragmatiska överväganden när deras ‘bröder’ (kollegor och landsmän) utstöttes ur samhället och försvann. Kärleken till dessa ‘bröder’ var den gången inte, som hos Antigone, en kategorisk princip, utan underkastad en partikulär moral försvarad med hänvisning till av regimen fastställda ‘högre värden’ som frigjorts från begränsningar påförda genom liberala och humanitära ideologier (se Tu09; Gr10; He04; Re96).

Det rollspel som utvecklades omedelbart efter *Macht-übernahme* 30 januari 1933 beskrivs i Avsnitten 1-4 genom uttalanden av viktiga aktörer i vetenskapssamhället, speciellt fysiker. Det ligger i sakens natur att det egentliga motivet för att agera som ”virtuell nazi”, d.v.s. att agera så att man utåt inte kunde skiljas från en ideologiskt övertygad NS-sympatisör för att kunna bli betraktad som ”politiskt tillförlitlig” (en nödvändig förutsättning för att kunna nå eller behålla en funktion av någon

betydelse) inte kunde avgöras entydigt efteråt: Var avsikten att moderera systemets excesser, att överleva så bra som möjligt, eller ren opportunism? Man måste beakta, att Tredje Riket ända fram till 1942 bedömdes kunna existera under överskådlig framtid. Var det verkligen möjligt i en fortlöpande mer radikal omgivning, att förlika sin självuppfattning av integritet och anständighet med de yttre krav som måste uppfyllas, och hindra sin egen medverkan och sina egna motiv från att glida ur kontroll? Efter NS-regimens sammanbrott fanns ett uppenbart behov av självrettfärdigande där man hävdade, oberoende av den roll man hade spelat, att man genom hela förloppet vägletts av en grundläggande avvisande hållning [*Gesinnung*] gentemot nationalsocialismen och i grunden deltagit i aktiv opposition (He47).

Det framträder ett mer allmänt mönster av rationaliseringar, förträngningar och rekonstruktioner till stöd för sådan "självförståelse". I Persilscheinkulturen i den tidiga efterkrigstidens denazifieringsförfaranden kunde det nära förflutnas verklighet bagatelliseras, förnekas, förträngas eller kringgåås med olika retoriska konstgrepp där 'övertalningsfällor' (*rhetoric fallacies*, se Ti07; Wa08; del 2 av denna essä) var legio. Man förnekade forskarsamhällets anpassning till NS-staten och dess krav på krigsrelevant F&U, man försvarade egen och andras medverkan i NS-staten som altruistisk, och man krävde allmän amnesti (med få uppenbara undantag), som av politiska skäl blev en realitet redan i början på 1950-talet.

Mycket av det relevanta arkivmaterialet har blivit tillgängligt för historisk forskning först ett halvsekel eller mer efter krigsslutet. Max Planck Gesellschaft har här gjort en beundransvärd insats genom projektet Die KWG im Nationalsozialismus.⁵⁶

Denna historia har betydelse långt utöver sitt eget sammanhang. Även i ett välfungerande demokratiskt system kan det finnas 'fickor' eller 'öar' där det i praxis kan finnas många likheter med totalitära system. 'Att gilla läget' alltför beredvilligt och oreflektat kan lätt, trots ens självbild av personlig integritet och stabila värderingar, genom successiva eftergifter,⁵⁷ leda till kompromisser med ens grundläggande principer och normer (inklusive ärlighet mot en själv) –kanske med hänvisning till något "högre ändamål", kanske ytterst av ren opportunism.

Just det var egentligen Antigones hållning.

Många ville supera med djävulen men – för sent – insåg de att det inte fanns en tillräckligt lång sked.⁵⁸ Dessvärre smakade soppan inte så illa, fram till sent på dagen.

Appendix

Kort översikt över organisationen i de statliga forskningsråden och av Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft⁵⁹

Från 1933 hade både statlig och industriell forskning orienterats mot upprustning och autarki (minskat beroende av råvaruimport), men 1937 ökades kraven. Året innan hade 4-årsplanen (VJP)

upprättats under Görings ledning, med uppgift att förbereda landet för krigsekonomi och krigföring. VJP inrättade ett stort antal egna F&U-institut och forskningssamarbeten med existerande organisationer. *Reichsforschungsrat* (RFR) inrättades 1937 som styrorgan för stora delar av de resurser som disponerades av den sedan 1920 existerande fonden DFG (se not 2; Ha07, s. 571ff.). RFR länkades till DFG inom utbildningsministeriet, men leddes av General Karl Becker som representerade Krigsministeriet och HWA. De viktigaste områdenas projektansökningar hanterades av 13 ämnesansvariga [*Fachspartenleiter*], som hade stort inflytande på resursfördelningen – de hade frihet att finna lämpliga vägar för att koordinera forskningen, till exempel genom samarbetsgrupper (Fl08, s.236; Ha07, s.592). RFR var formellt underordnat ett presidium med representanter för olika intressenter. DFG leddes från 1936 av Rudolf Mentzel, en skicklig forskningspolitiker med förmåga att i alla situationer liera sig med de rätta makthavarna. Han var som president i DFG samtidigt förvaltningsansvarig för RFR.⁶⁰ Genom sin position kom Mentzel att få stort inflytande i KWG. RFR-presidiet omorganiserades i oktober 1939 för att ge mer inflytande till Görings maktsfär (Ha07, s.869-877).⁶¹

I juni 1942 omorganiserades RFR på initiativ av rustningsminister Speer och underställdes formellt Göring (He96, Dok.98; Ha07, s.884). De disponibla medlen ökades väsentligt. Länken till DFG kvarstod, liksom Mentzels dubbelroll.⁶² Vögler utövade betydande inflytande genom sina nyckelpositioner i forskningspolitiken och industrin, och genom samarbete med Speer. Bland *Fachspartenleiter* var fyra KWI-direktörer. *Fachspartenleiter* för fysik var A. Esau, som också var *Generalbevollmächtig* för kärnfysik, dvs det tyska uranprojektet, sedan det överlämnats 1942 från HWA. I december 1943 övergick dessa roller till Walther Gerlach.⁶³ Den berömde kirurgen Ferdinand Sauerbruch ansvarade för medicinområdet, och Kurt Blome för arvs- och rashygen, 1943 för cancerforskning och för ett uppdrag av Göring att organisera forskning om biologiska vapen (De96, s. 282ff; Ha07, s.593,762, Fl08, s.305)⁶⁴. DFG/RFR stödde medicinska projekt med KZ-fångar som offer, där bland annat KWI för antropologi (samarbetade med Mengele i Auschwitz Sa03; Sc05) och Ahnenenerbes IWZ var inblandade (not 60; Ba05). Efterhand finansierade RFR samtliga IWZ-projekt (Ka74, s.256). Mentzel måste ha varit medveten om dessa projekt, som delvis bokfördes som hemliga, med fingerad projektbeskrivning.⁶⁵ Konrad Meyer ansvarade för lantbruksområdet. Meyer finansierade bl a flera KWG-institut, med projekt av betydelse för strategin i *Generalplan Ost* som var Meyers uppdrag som planeringchef i det Himmler direkt underställda Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV).⁶⁶

Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft grundlades 1911 för att stödja framför allt naturvetenskaplig forskning. Det var en icke-statlig paraplyorganisation för ett stort antal specialiserade

och självständiga forskningsinstitut, fungerande som en federation. Formellt var organisationsstrukturen komplicerad, med en överordnad generalförsamling, president, senat (med externa representanter för industri, statlig förvaltning och andra intressenter), vetenskapligt råd med arbetsutskott, förvaltningsråd med rådgivande utskott och en generalförvaltning ledd av en generalsekreterare (verkställande direktör). Institutet leddes av en av KGWs senat tillsatt direktör med omfattande beslutsrätt, men där fanns förvaltningsråd, förvaltningsutskott, kuratorium (styrelse) och vetenskapligt råd. I många fall var styrelsemedlemmarna också KGW-senatorer och representanter för industri, ministerier och militära myndigheter.

Under NS-perioden omfattade organisationen mer än 35 institut. Finansieringen av såväl KWG som instituten skedde genom bidrag från DFG/RFR, ministerier, militära myndigheter, industrier, industrirelaterade fonder (till exempel mottog KWIC [Hahns institut] bidrag från Emil-Fischer-Gesellschaft [dominerad av IG-Farben], HWA, Luftfartsministeriet och *Fördergemeinschaft für die deutsche Industrie* [dominerad av Siemens, IG Farben och stålindustrin]).

I beskrivning av forskningspolitiken i praxis under NS-perioden talas det metaforiskt om *Verflechtung*, *Vernetzung*, *Verzahnung* [sammanflätning, nätverk, sammanfogning] och en växande kår av tvärfackliga kommissarier, generalfullmäktige och specialfullmäktige utsedda på ministeriell nivå eller genom ententer eller dekret i statsledningen. Sådana konstruktioner ofta *bewusst unklar* (avsiktligen oklara för att skapa en slags socialdarwinism) återspeglade maktkamper på hög nivå som fortplantade sig nedåt i systemen och kunde föra de involverade forskningsorganisationerna djupt in i NS-systemets överskridda av elementära rättsprinciper (se del 2 av denna essä).

Även för KWG blev det hårdnande politiska klimatet kännbart. Nya stadgar infördes 1937, som bl.a. krävde formellt införandet av Führerprincipen med strikt hierarkisk beslutsgång som var oförenlig med den federala principen. På våren 1937 tillträdde IG-Farben-direktören Carl Bosch som president och Ernst Telschow som generalsekreterare, och många i NS-systemet betydande personer invaldes i senaten. De nye presidenten var sjuklig och lämnade fältet fritt för de i KWGs ledning viktiga industrialisterna Vögler, Siemens och Krupp (Ha07, s.1184). När Vögler blev president 1941 var det "fyrspannet" Vögler, Backe (1:e vice president), Mentzel (2:e vice president), och Telschow som dominerade beslutsprocesserna och cementerade KGWs ställning gentemot kritiker och konkurrenter (Ha07, s.844). *Vögler visste, att en misstanke om defaitism skulle ha varit obefogad beträffande KWI-direktörerna, Enstaka direktörer, som Otto Hahn, må ha känt sig avvisande gentemot NS-diktaturen. I allmänhet gällde Vöglers motto 'Notwendig allein ist der deutsche Sieg' [Tysklands seger är det enda nödvändiga] (Ha07, s.1020).*⁶⁷

Noter

1. I så kallade prefektkurser på 1970-talet fick man lära sig att ”gilla läget”, och när man i utskott var i tvivel om beslutsunderlag eller beslutsprocesser, kunde man ”rösta som någon man har förtroende för”. Den gången uppfattade jag dessa råd som en uppmaning till opportunism, men jag har sedermera insett att det handlar om överlevnad – eller snarare karriärstrategi, och är en funktionell del av den ”sociala verkligheten”. Principen har likheter med den som utvecklades av Dr Pangloss i Voltaires *Candide*.
2. I uppsatsen återkommer ett antal förkortningar:
AA= Auswärtiges Amt (Utrikesdepartementet)
CDR=*Cognitive Dissonance Reduction* (Festinger-Aronsons socio-psykologiska teori för analys av hur en individs motstridiga insikter och impulser hanteras i praktiken)
DFG= Deutsche Forschungsgemeinschaft (Statlig forskningsfond, upprättad 1920 som Notgemeinschaft der deutschen Forschung, namnändring 1935)
DP=Deutsche-Physik, en antisemitisk ”kunskapsteori” utvecklad av P. Lenard och J. Stark, som fick stöd i vissa partikretsar men snart blev marginaliserad. Senare blev affären överdrivet framställd som paradexempel på NS-motstånd.
DPG=Deutsche Physikalische Gesellschaft
HWA= Heereswaffenamt (Armétygförvaltningen)
IWZ= Institut für Wehrwissenschaftliche Zweckforschung (Org. under Ahnenerbe, ledd av W. Sievers)
KWG=Kaiser Wilhelm Gesellschaft
KWI=Kaiser Wilhelm Institut
LTI= *Lingua Tertii Imperii* (Victor Klemperers beteckning på NS-nyspråket, Kl57)
MPG= Max Planck Gesellschaft
MPI= Max Planck Institut
NS= Nationalsocialism (Nationalsocialistisk, etc)
NSDAP=Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSDDB=Nationalsozialistisches Deutsches Dozentenbund (Universitetslärarförbundet)
OKW= Oberkommando der Wehrmacht
PAW=Preussische Akademie der Wissenschaften
PS= Persilschein (vitvaskningscertifikat utfärdade för denazifieringsförfaranden i de tidiga efterkrigsåren)
PTR=Physikalisch-Technische Reichsanstalt (motsv. National Bureau of Standards)
REM=Reichserziehungsministerium (Utbildningsdepartementet)
RFR= Reichsforschungsrat (Nationella forskningsrådet, etablerat 1937 och omorganiserat 1942)
RWA= Reichsamt für Wirtschaftsausbau, en viktig enhet inom fyraårsplan-organisationen

VJP = Vierjahrplan (4-årsplanen), Hitlers uppdrag 1936 till Göring att utveckla rustning och autarki (minskat beroende av import av råvaror) för krig inom fyra år. Strategierna kom att få betydande inflytande på inriktning av forskning, fr.a. inom naturvetenskap, teknologi och medicin.

VNS= virtuell nazi (definieras i Avsnitt 4).

3. Erich Bagge (1912-1996), Kurt Diebner (1905-1964), Walther Gerlach (1889-1979), Otto Hahn (1879-1968) [Nobelpris 1944(45)], Paul Harteck (1902-1985), Werner Heisenberg (1901-1976) [Nobelpris 1932(33)], Horst Korsching (1912-1998), Max v. Laue (1879-1960) [Nobelpris 1914], Carl Friedrich v. Weizsäcker (1912-2007), Karl Wirtz (1910-1994). Farm Hall materialet publicerades först 1993 (An93).
4. En stor del av arkivmaterialet relevant för studium av forskarsamhället och forskningsinstitutioner under NS-perioden har blivit tillgängligt först ett halvsekel efter händelserna. Av stor betydelse är det av Max Planck Gesellschaft 1997 initierade projektet ”*Geschichte der KWG im Nationalsozialismus*” som allsidigt och detaljerat har belyst KWGs och Institutens anpassning till NS-statens behov och mål. Ett 20-tal volymer har publicerats av Wallstein Verlag i Göttingen.
5. Se till exempel Co10; Fi07; Ha07; He47; He07; Mü88; Re07; Si06; St10; We02).
6. I de frisedlar som skrevs för att hjälpa kollegor i denazifieringsförfaranden (se del 2 av denna essä) användes ofta en motsättning mellan ”verklig eller övertygad nazi” och en ”anständig” och ”förnuftig” och därmed förment politiskt oklanderlig person. Begreppet ”virtuell nazi” som har stor betydelse i det följande, definieras i Avsnitt 4 mot bakgrund av framställningen i Avsnitt 2 och 3.
7. Ognuno vede quello che tu pari, pochi sentono quello che tu se’; e quelli pochi non ardiscono opporsi alla opinione di molti, che abbino la maestà dello stato che li defenda ... (Översättning av Karin Hybinette, Ma58).
8. ”..largely the work of young lads”, eufemism för SAligister. Man noterar ordvalet ”hjalte”, ”helgon” och ”pojkestreck”, exempel på retoriska tekniker (här genom omotiverat starka resp svaga begrepp) som sattes i system både för att övertyga talaren själv och hans närmaste om att hans ställningstagande och agerande var anständiga, och efter kriget för att övertyga myndigheterna om att man inte kunde ställas till ansvar – man hade varit i god tro. Det är samtidigt exempel på *Cognitive Dissonance Reduction* (jfr. not 23). Angående begreppsapparat i klassisk retorik, se t.ex. Co71.
9. Denna lojalitetsförklaring återkommer ordagrant i ett protokoll från KWGs förvaltningsutskott 6 mars 1934 (Sc06, s.77)
10. Denna typ av religiös retorik (vare sig den var frivillig

eller direkt eller indirekt påtvingad), återkommer i olika sammanhang – till exempel Richard Kuhns brev till KVA avböjande nobelpriset 1938(39), som avslutas med ett handskrivet tillägg: *"Führerns vilja är vår tro"* [Des Führers Wille ist unser Glaube] (De07, s.477). Kuhn hade av Rudolf Mentzel på REM tvingats att underteckna detta brev (Cr00, s.45). Tillägget ser ut som en parafras på Führerns egen retorik. Ett exempel taget från ett tal 1 maj 1935: *"Min vilja – det måste vara allas vår insikt – är er tro! Min tro är för mig – som för er allt i denna värld! Men det högsta som Gud har givit mig på denna jord är mitt folk! I folket vilar min tro. Det är folket jag tjänar med min vilja och åt folket viger jag mitt liv"* (Sc07, s.276). En "modernisering" av Kants kategoriska imperativ formulerades av Hans Frank (Reichsrechtsführer och generalguvernör i Polen): *"Handle so, dass der Führer, wenn er von deinem Handeln Kenntnis hätte, dieses Handeln billigen würde"* (Frank: Technik des Staates, 1942, cit. i Gr10, s.256; Beträffande Heisenbergs besök hos Frank i Krakow, se Be04)

11. *Bekennnis der Professoren an den deutschen Universitäten und Hochschulen zu Adolf Hitler und dem Nationalsozialismus* (Wikipedia: Bekennnis der Professoren).
12. *"An die Ärzteschaft der Welt"*
13. 5 december 1942 (De07, s. 482). *Tenno*, "den himmelske härskaren", var beteckningen på kejsaren av Japan.
14. *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsamtentums* (7 april 1933).
15. Jfr. He96, s.22, not 6, citerande Hilberg 1961 s.56: "År 1933 var den icke-ariska folkgruppen ca 0,6 M, dvs under en procent den tyska befolkningen. Av dessa var ca 5000 statsanställda, varav ca 4000 "av judisk börd"- dvs ca 0.5 procent av alla statsanställda". (Den officiella antisemitiska retoriken återfinns även i många uttalanden av framstående vetenskapsmän. Exempel: *"Den kamp som Tyskland tyvärr var tvunget att utkämpa med judarna var nödvändig för dess självbevarelse"* (Prandtl till G.I. Taylor 29.10.1938, cit. i Ec06, s.192)). Det finns en beklämmande affinitet med Himmlers beryktade tal i Posen, 4 oktober 1943: *"Vi hade moralisk rätt, vi hade plikten mot vårt folk, att förinta detta folk som ville förinta oss"* (Wikipedia: Posen Speeches). I sitt brev tillade Prandtl att Hitler enligt hans uppfattning var en man med oerhörd viljestyrka som visserligen hade skaffat sig en miljon bittra fiender, men å andra sidan gjort åttio miljoner sina högst trogna och beredvilliga följeslagare.
16. Stefan Wolff: "Das Vorgehen Peter Debyes bei dem Ausschluss der 'jüdischen' Mitglieder der DPG" (i Ho10, s.110-134, faksimil av Debyes brev på s.125; He96, Dok. 67). Debye hade en vecka tidigare sänt texten till medlemmarna i DPGs styrelse, med kommentaren att deras accept skulle tas för given om de inte kom in med invändningar inom fyra dagar (Ho07, s.511).

17. Beträffande *Deutsche Physik*-affären, se t.ex. Be77, s.222; He96 *passim*; Ec07, s.157; Ho07; Sc12. Jfr. Ramsauers ”*Persilscheine*” i del 2 av denna essä.
18. *mit heissem Bemühen* – citat från Goethes Faust (Natt, rad 357). Britt G. Hallqvist översätter: ”med frenesi”.
19. Ernst Telschow var 2° sekreterare i KWG och tidigare doktorand hos Hahn. Från 1937 var han generalsekreterare i KWG (dvs verkställande dirktör) och fick stort inflytande på KWGs verksamhet genom sina goda kontakter till storindustrin och till de forskningspolitiskt centrala myndigheterna (Ha07, *passim*; se Appendix 2 i del två av denna essä).
20. Nobelpristagare i fysiologi och medicin 1922.
21. Ett intressant fall (se Wikipedia) ger en föreställning om den vaksamhet som krävdes för att undgå allvarliga problem. En ung pianist, Karlrobert Kreiten, som hade studerat hos Claudio Arrau i Wien och av Furtwängler betraktades som en lysande begåvning hade i ett frukostsamtal med sin hyresvärdinna i Berlin, en vän till familjen, yttrat sig kritiskt om NS-ideologin och de tyska krigsansträngningarna. Kreiten blev angiven till säkerhetspolisen, dömd som defaitist och förrädare av Roland Freislers beryktade *Volksgerichtshof*, och avrättad (17 september 1943). Ett annat exempel är biologen Walther Arndt som bev angiven för att privat ha yttrat sig ”defaitistiskt” och blev avrättad 1944 (De96, s.329). Man inser lätt att man även privat måste vara försiktig med att yttra sig i politiskt känsliga frågor. I efterkrigstidens frisedlar (s.k. *Persilscheine*, se del 2 av denna essä) som frikostigt skrevs av bl a de ledande Farm Hall-forskarna, talas ofta om frispråkiga samtal som skulle bevisa vederbörandes (och även författarens) regimfientliga hållning. Ofta har dessa påståen knappast övertygande – de verkar vara övertolkade, osannolika och t.o.m. vilseledande, som ”återvunna minnen” [*recovered memories*] (re)konstruerade för ändamålet (jfr del 2 av denna essä)
22. *L'homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la, nature; mais c'est un roseau pensant. [...] Travaillons donc à bienpenser: voilà le principe de la morale.* Blaise Pascal: *Pensées* (Article VI:347, ≈ 1670)
23. **Cognitive dissonance** (Enc.Brit): *Den mentala konflikt som uppstår när åsikter och förväntningar är oförenliga med ny information. Det obehag och den spänning som motsättningen skapar hos en person kan undanröjas med någon av flera försvarsåtgärder: Man ogiltigförklarar, bortförklarar, eller förtränger informationen, övertygar sig själv om att motsättningen egentligen bygger på missförstånd, eller finner argument för förlikning [till exempel genom att anpassa sin egen hållning eller sin tolkning av den störande informationen], eller söker ytterligare någon försvarsmekanism för att upprätthålla sin syn på omvärlden och sig själv.* Med **Cognitiv Dissonance**

- Reduction** (CDR) avses här den mentala processen att målinriktat minska upplevelsen av oförenlighet mellan olika element i en upplevd situation, t.ex. mellan olika tolkningar av information, eller mellan de åsikter som svarar mot ens självförståelse och dem man ger uttryck för utåt (jfr. Ar11 och Ta07. Se också diskussionen om ”upfinning av det förflutna” i Avsnitt 5 och 6 i denna uppsats.)
24. Om användning av figurativa uttryck som övertalningsfällor (*rhetoric fallacies; fallacies of persuasion*) se Ha70; Co71, s.90; 117ff; Ti07, Wa08)
  25. Denna typ av metaforiska *externa själv rättfärdiganden* (CDR) har vitsigt betecknats som ”politisk meteorologi” (Sc06, s 288). Ignorerande Pascals insikt försöker man legitimera sin instinktiva (eller ”kulturbetingade”) önskan till konformitet – ”att gilla läget”.
  26. I ett föredrag om ”Determinismus und Indeterminismus” vid Tekniska Högskolan i München 4 dec. 1937 hade Planck sagt: ”*Men hur högt passionens vågor än slår; så håll er till den gamla sanningen att det allmännas välgång tjänas bäst när var och en efter bästa kunskap och förmåga, om än i tysthet och opåverkad av yttre störningar, uppfyller de plikter som åligger honom på den plats där ödet har ställt honom. Det måste vi gå in för helhjärtat [...] till välsignelse för vårt kära fosterland*” (He07, s.611). Likheten är slående.
  27. Paul Rose (Ro98) är, såvitt mig bekant, den ende historiker som på allvar har befattat sig med detta viktiga vittnesmål, vilket bidrar till förståelsen av den mentalitet som bl.a. kommer till uttryck i Farm Hall-samtalen och i *Persilschein-kulturen* (se del 2 av denna essä). I sina källkritiska kommentarer till upplagan 1982 betonar Peter Ganz att den av J. Oehri i Kröner-editionen 1905 tryckta texten (se Bu78 i litteraturlistan) ofta avviker från Burckhardts intentioner genom brister i redigeringen och tolkningen av föreläsningsanteckningarna. Citeringar är inte alltid skilda från författarens egen text, hans kommentarer till citeringar saknas – de var ofta kritiska, ironiska och avsiktligen flertydiga. Burckhardt gjorde i sina föreläsningar ofta odokumenterade utvecklingar från sina anteckningar. Men det var Oehris text som Heisenberg och hans samtida läste.
  28. **Om statsmakt** (s.35): *Oberoende av hur staten (den politiska sammanfattningen av en folklig enhet [Volkstum] har bildats kan den visa sin livsduglighet endast om den förvandlar sig från våld till kraft. Men medan den yttre tillväxten pågår strävar varje makt efter fullständig utjämning och måluppfyllelse [Ausrundung und Vollendung] både inåt och utåt, och den underkänner helt den svagares rätt.* **Om krig som maktyttring** (s.163): *Således har kriget, som innebär att allt liv och all egendom underordnas ett omedelbart syfte, en enorm moralisk överlägsenhet gentemot den enskildes nakna våldsamma självviskhet: Kriget engagerar krafterna i det allmännas tjänst, nämligen genom*

disciplin som främjar framväxten av de högsta heroiska dygder; ja endast kriget erbjuder människan den storartade upplevelsen av att alla underordnas det gemensamma. Och eftersom endast verklig makt kan garantera en längre fred och trygghet, och då kriget bevisar den verkliga makten, så ligger däri den kommande freden. Men det bör om möjligt vara ett rättfärdigt och ärofullt krig, gärna ett försvarskrig [...] och ett krig som gäller hela existensen.

Om storhetens väsen (s. 229-235): *Historien älskar stundom att förtäta sig i en enskild individ, som världen sedan vill ledas av. [...] De stora individerna representerar sammanfallet av det allmänna och det specifika, det statiska och det dynamiska i en enda personlighet. De integrerar stater, kulturer, och kriser. I kriserna kulminerar samtidigt, genom de stora individerna, det bestående och det nya (revolutionen). Deras väsen förblir ett verkligt mysterium för världshistorien (s.230) [...] Den stora individen överblickar och genomskådar varje situation, i detaljerna som i helheten, och även orsakssammanhangen. [...] I de obetydliga omständigheterna ser han [potentialen till] hur de kan växa sig stora, medan han kan undvara de små individernas insikter. Han ser överallt tingens verkliga tillstånd och de tillgängliga maktmedlen, och han låter sig inte bländas av det skenbara eller bedövas av ögonblickets larm. Från begynnelsen inser han var han kan finna grundlaget för sin kommande makt. [...] Rent tankearbete är oförenligt med hans läggning; där lever framför allt en verklig vilja att behärska läget, och samtidigt utstrålning av en abnorm viljestyrka, som sprider ett magiskt tvång. [...] Här förnimmer den medvetne, att den store individen är här för att skapa något som både är nödvändigt och som endast han förmår genomföra (s.234).*

29. I samtida uttalanden om krigshändelserna hösten 1914 ser man tydligt hur samma tidsanda redan är fullt utvecklad till en konsensus bland intellektuella. Med förvåning läser man hur t.o.m.den högt kultiverade, klartänkta och självständiga Lise Meitner hemfaller till att i dagens jargon uttrycka att hon ”gillar läget”, (här utdrag ur brev 3 oktober 1914 till sin fysikervän Eva v. Bahr, Kungliga Biblioteket, Handskriftsavdelningen, delvis citerat i He12, s.141-143, 149): [Trots uppfattningen att] *detta krig är det mest förfärliga som mänsklig fantasi kan föreställa sig [...] tycker jag att det ligger något stort och skönt i att människan för en gångs skull kämpar och bekymrar sig för något annat än den dagliga nödtorften.//Det är något som går utöver den trånga fula egoismen. Kriget är allas olycka, men kan också skaka om alla – förhoppningsvis – på samma sätt som en personlig olycka kan göra en till en bättre människa. [...] [Jag ser] saken också från en rent naturvetenskaplig ståndpunkt annorlunda än Ni. [...] Jag säger att kriget helt*

enkelt var nödvändigt, eftersom mänsklighetens utveckling är underkastad samma lagar som hela naturen. Om ett krig bryter ut så bevisar detta dess nödvändighet. Och just att det är nödvändigt visar bara att människona i sin utveckling ännu inte har kommit så långt att de kan avstå från detta medel [...]// Jag betraktar inte en enskild fransman som en sämre människa än en tysk [...]. Men rent utvecklingsmässigt är den franska rasen [sic!] mindervärdigare. Den är mer degenererad än den tyska, och därför måste vi segra. [...] // Naturligtvis måste jag önska att vi segrar och hoppas på detta eftersom vi är den sundare, uppåtgående rasen. Detta visar sig inte bara genom den bättre kroppsliga konditionen, den större disciplinen och onekligen större pålitligheten hos tyskarna jämfört med fransmännen, utan även genom deras bättre moraliska tillstånd. Var hon helt förbländad av sin önskan att bli assimilerad och accepterad i det tyska vetenskapssamhället?

30. Jämför begreppet ”historicism” hos Popper (Po45, Po57).
31. Det är intressant att Burckhardt, som uttyckligen tar avstånd från Hegels historiefilosofi, ofta har formuleringar som liknar Hegel-citat. Jämför t.ex. Burckhardts uttalande om krig (not 28) med Hegels uppfattning: *Hegel föreställer sig krig i [Grundlinien der Philosophie des Rechts (1821)] som en övergående åtgärd vidtagen av en stats 'maktfulla individualitet' i motsats till den den i fredstid förslappade människan. Kriget kan t.o.m. ses som en moralisk handling, för vilken individen har att offra sig som patriotisk plikt... eftersom statens 'moraliska substans' har företrädare framför individens väl* (Re96, s.27).
32. Detta uttryck för social darwinism följer på en i författarskapet unik moralprincip, som borde vara (och har varit) svår att förena med överlevnadsstrategien analyserad i det föregående avsnittet: *vi måste ständigt göra klart för oss att det är viktigare att handla mänskligt gentemot andra än att uppfylla alla slags professionella, nationella och politiska plikter*. Det är oklart vilken praktisk innebörd som avsågs, och vilka förbehåll som var underförstådda.
33. Walker varnar att Casimirs redogörelse inte nödvändigtvis återger samtalet ordagrant. Heisenberg hade själv hävdat som sin historiografiska metod att samtal kan återges ”som de kunde ha ägt rum” (He69, s.11; Sc09, s.106, La02,s.308). Episoden har emellertid en parallell 1941: I samband med Bohr-Heisenberg-mötet i september 1941 samtalar Heisenberg med Chr. Møller. Han menar att ockupationen av länder som Danmark och Norge är beklaglig, men att den var nödvändig i Östeuropa, eftersom dessa länder inte kunde regera sig själva. Møller svarar torrt att hittills hade man bara insett att det var Tyskland som inte kunde styra sig självt (Pa91, s.483, brev från Rozental till M. Gowing, 6 september 1984; Ro98, s.273). Man känner en resonans från Mein Kampf (Hi27, s.742): *Ty organisationen av en rysk*

statsform var inte resultatet av slavisk statspolitisk förmåga i Ryssland, utan i högsta grad bara ett underbart exempel på det germanska elementets statsbildande verksamhet i en mindervärdig ras.

34. Jeffrey Herf, citerad i Sc06, s.290.
35. C.F. von Weizsäcker låter Patrick Blackett i en fiktiv dialog på brittisk regeringsnivå säga: *The only famous German scientists who have never been Nazis are sitting around here* (3 oktober 1945; Be01, s.264).
36. Ett grunddrag i NS-ideologiens moraluppfattning är att universella principer ersattes med partikulära, dvs giltiga bara för en bestämd grupp, nämligen den tyska *Volksgemeinschaft* (med uteslutning av ”politiskt otillförlitliga” eller andra ”icke önskvärda element”). Staten, representerad av statsledningen, inkarnerade den nationalsocialistiska moralen [*Sittlichkeit*], som kan ses som en form av utilitarism där ”nytta” bestämdes av det som påstods vara statens intressen. Därmed kom ”gränsöverskridande” handlingar att bli en naturlig del av ”den nya verkligheten”. (För den socio-politiska sidan se t.ex. He04 och Ha07, s.212ff.; för den moralfilosofiska Gr10, Ko03, och Ko09).
37. Det hör till historien att två var medlemmar i NSDAP, tre i partiets akademiska arm NSDDB (universitetslärarförbundet), och att de tre ledande (Hahn, Heisenberg, Gerlach) hade goda förbindelser ända upp på regeringsnivå. Alla (utom Laue) hade arbetat med projekt av strategisk betydelse för Tysklands krigsekonomi, med potential av militär betydelse. Även om deras F&U-insatser inte kom till storskalig industriell produktion låg de nära de reella förbrytelseerna: Det uran som användes i fissionsexperimenten hade konfiskerats i Belgien och Tjeckoslovakiet, och det bearbetades av tyska industriföretag med insats av slavarbete från koncentrationsläger (Wa89, s.133; La02). Tungt vatten var en bristvara som konfiskerades i Norge (eftersom ansträngningar, fr.a. av Hartecks grupp i Hamburg, till produktion på hemmaplan inte varit framgångsrika). Harteck, Gerlach och Diebner rekvirerade utrustning från lager för konfiskerat gods [*Beutelager*] (Wa89, s.147-149). KWIC, Hahns institut, finansierades i stor utsträckning av kemikonzernen IG Farben (via Emil Fischer-stiftelsen), och bolag inom koncernen använde slavarbete från Auschwitz-Birkenau till produktion bl.a av syntetiskt gummi, producerade stridsgaser, innehade patentet till Zyklon-B (en cyanväteprodukt använd i förintelselägren) som tillverkades inom koncernen, och deltog i massiva dödliga humanförsök (Ka74; Bo90; Mazal). Slutligen var den tyska krigsekonomi beroende av exploatering av besatta områden, vilket således, om än indirekt, även bidrog till finansiering av F&U.
38. *Ett väderomslag till den mildare sidan kan jag rebus sic stantibus [under nuvarande förhållanden] inte föreställa*

- mig (E.v. Weizsäcker, 7 juni 1942, Hi74). Åter den ”politiska meteorologin”.
39. Laue skiljer ut sig, eftersom han inte deltog i uranprojektet och egentligen kan sägas ha gått i ”inre exil”. Exempel på konflikter är Heisenberg (Deutsche Physik-affären) Hahn (Krauch-affären, se Avsnitt 6), och några fall som tas upp på Farm Hall och skisseras i det följande). Heisenbergs problem i Deutsche Physik-affären kunde snart betecknas som pseudo-politiskt, och slutade med att både han och den moderna fysiken förklarades vara ”politiskt tillförlitliga” (Be77; He96, Dok. 63-65, 73; Sc12; Wa95). Titeln Inner Exile på den engelska upplagan av Elisabeth Heisenbergs bok (He80) är missvisande.
40. Laue hade tidigt intresserat sig för, och försvarat relativitetsteorin. I ett ofta citerat brev till Max Born (7 september 1944; Si96, s.158) säger Einstein att Laue skiljer sig från majoriteten av academia genom sin integritet: *Ryggmärgen spelar en mycket viktigare roll än hjärnan [...]. Vi borde verkligen inte vara förvånade att vetenskapsmän (de flesta) inte är undantag till denna regel, och om de är olika så är det inte på grund av sin tankekraft men sin personlighet, som när det gäller Laue. Det var intressant att se hur han frigjorde sig steg för steg från flockmentaliteten under inflytande av sin starka rättskänsla.* Laue hade, efter ett par offentliga provokativa uttalanden i professionella fora, systematiskt hållit en låg profil och lyckats undvika att betraktas som ”politiskt otillförlitlig” (bl.a. just genom att avstå från att markera avvikande åsikter i politiskt känsliga frågor). I sin korrespondens med Lise Meitner skriver Laue: *Jag ber er att inte tveka att skriva hit! Ett absolut svart får behöver inte frukta ytterligare svärtning [ein absolut schwarzes Schaf hat weitere Schwärzung nicht zu fürchten]* (14 januari 1939; Le98). Kanske ett utslag av svart humor — men korrespondensen fortsatte regelbundet ända till november 1944 och måste ha varit känd och godkänd av myndigheterna. Efter kriget blev Laue en värtalig förespråkare för allmän amnetsi och ”slutstrecks-menatliteten” (He07; Si06; Wa06; se del 2 av denna essä). Einsteins oreserverade stöd kan möjligen förklaras med CDR-begreppet *confirmation bias*, det vill säga en benägenhet att undvika omvärdering av tidigare bedömning.
41. Begreppet ”virtuell nazi” är inte synonymt med ”medlöpare”. Det senare ingår i en hierarki av kritisabla eller kriminella handlingar som föll under denazifieringskategorierna: *Hauptschuldig; Belastet; Minderbelastet; Mitläufer; Entlastet*. Begreppet ”virtuell nazi” relaterar till en persons beteende vis-à-vis det nazifierade samhället, nämligen att som ”politiskt tillförlitlig” ha deltagit i att upprätthålla dess funktion, vare sig det ledde till medverkan i klandervärd eller kriminell handling, eller inte. Walker närmar sig

begreppet VNS i en mentalitetsanalys, där också en CDR-analys är antydd: "...När vetenskapsmän kommer under ideologiskt eller politiskt tryck är de beredda och förmår att anpassa sig till föränderliga kulturella strömningar, att agera opportunistiskt, och de är villiga att göra betydande ofiergifter för att bevara ett mått av självrespekt, vare sig välgrundat eller inbillat. Och det som är en kanske ännu mer slående förmåga [...] att övertyga sig själva [...] om att de handlade på ett professionellt acceptabelt sätt, till och med om de måste ändra i sina egna minnen för att få det att stämma" (Wa89, s.233).

42. "Som kollektiv säkerställde de NS-regimens genomslagskraft. Det var inte en fråga om "affinitet" till nationalsocialismen – det var själva nationalsocialismen." [*In Massen sicherten sie dem NS-Regime seine Durchsetzungsfähigkeit. Das war [...] keine "Affinität" zum Nationalsozialismus – das war der Nationalsozialismus*] (Sc06, s.282, i en liknande diskussion, med referens till historikern Hans Mommsen).
43. Egendomligt nog (kanske på grund av ett missförstånd, kunde tyska medborgare [*Volksgenossen*] förbli medlemmar i KVA, eller acceptera inval trots Führerns dekret av 1936 som förbjöd mottagande av Nobelpris, sedan pacifisten och socialdemokraten Carl von Ossietzky hade blivit tilldelad 1935 års Fredspris.
44. Furtvängler dirigerade Berlinfilharmonin i Beethovens 9:a med Schillers *Ode and die Freude* (Si06, s.299). Ett avsnitt ur sista satsen från motsvarande konsert ett år senare finns på YouTube. Det kan synas ironiskt att Führern skulle firas med en dikt ursprungligen skriven för en loge i den för NS-staten så förhatliga Frimurarorde
45. *Die Verhältnisse in der deutschen Physik* (He38, s. 84-89 i Re92).
46. *...widerspricht dem vom Führer häufig hervorgehobenen Leistungsprinzip.*
47. Ernst v. W (Carl Friedrich v. Ws far) hade varit statssekreterare i utrikesdepartementet och ledamot av KWGs senat. De sista krigsåren hade han varit ambassadör vid Vatikanen, där han stannade till 1946. Han dömdes i Wilhelmstrasse-rättegången i Nürnberg till 7 års fängelse för medverkan i förintelsen. I Landsberg-fängelset skriver han: "Jag betraktar politik som det möjligas konst. Men här begär man av mig det omöjligas konst. R[ibbentrop] krävde av mig i våldets tecken. Åklagaren i Nürnberg krävde av mig det omöjliga i betydelsen att förhindra våld" (Hi74,s.434); Om massmorden i lägren påstår han (i tredje person): "Först 1946 [*sic!*] fick W upplysningar därom, och gav dem inte ens då tilltro" (Hi74, bd.II, s.429; Li97, s. 293). Fatiskt hade han redan hösten 1941 läst och kontraserat rapporter från *Einsatzgruppen* om massmord på östfronten.

48. Statssekreteraren ger själv ett exempel: Inom Vatikanen och "Röda Korset" ansåg man att protester mot deportationerna "bara skulle göra Hitlers beslutsamhet större. De avstod från sådana protester endast för sina goda avsiktens skull" [*Sie verzichteten auf solche Proteste gerade um ihrer guten Absicht Willen*] (We50,s.337).
49. Cassidy (Ca91, s.383) gör bedömningen: *Det ligger i sakens natur att den kompromiss som den så kallade aktiva oppositionen* [min emfas] *förutsätter, kräver att man i det offentliga livet förtränger alla privata moraliska eller politiska skrupler avseende regimen.* Detta är helt i överensstämmelse med den ovan givna definition av begreppet "virtuell nazi".
50. CDR-termen är *entrapment* [infångning, eller närmare andemeningen: tillvånjning] (Ar11).
51. C.F.v.Weizsäcker: *Jag tror att förklaringen till att vi inte gjorde det* [utvecklade kärvapen] *är att fysikerna inte ville göra det, av principiella skäl. Om vi alla hade hade velat att Tyskland skulle vinna kriget skulle vi också ha lyckats* (Be01, s.122, 6 aug. 1945). Dagen därpå fortsätter Weizsäcker: *.. den fredliga utvecklingen av uranfission gjordes i Tyskland under Hitler-regimen, medan amerikanerna och engelsmännen utvecklade detta avskvärda krigsredskap* (Be01, s.138). Det är sådana moraliserande efterrationaliseringar (CDR: *embellishment of motives*) som Laue senare (ironiskt) kallade "läsarten" (*die Lesart*, Laue till Rosbaud 4 april 1959, Be01, s.351). En metafysisk moralkodex hade utvecklats av Heisenberg i essän *Ordnung der Wirklichkeit* (He42, s.175): *För folket är forskaren, om än mot sin vilja, en trollkarl som behärskar naturens krafter. Men hans makt kan bara tjäna goda syften om han samtidigt är präst och handlar på Guds eller Ödets uppdrag.*
52. Tal i Bundestag den 8 maj 1985 www.bundestag.de). Man undrar vad Bundespresidenten menade med orden "förgäves" och "meningslöst". Hade en annan utgång på kriget gjort insatserna för NS-staten mer meningsfulla? Och vad var egentligen den "goda rätt" han refererade till?
53. Till exempel Wirtz till Wergeland 2 september 1948 (He07, s.158): *Ty ingen som inte var här kan känna alla ett problems parametrar. Bara den som känner alla parametrar kan göra en giltig bedömning.* Argumentet användes flitigt av försvaret i Nürnberg-processerna.
54. Översättning av Hjalmar Gullberg (1935).
55. I det maskinskrivna manuskriptet (faksimil i Ze06, s. 254-257) ger Laue citatet på grekiska (handskrivet) med (egen?) översättning: "*Nicht mitzuhassen, mitzulieben bin ich da*".
56. Se not 4.
57. Jämför CDR-termerna *entrapment* och *entanglement*.
58. Svag generalisering av ett epigram formulerat av fysikerna Nevill Mott och Rudolf Peierls i ett närliggande sammanhang

- (Mo77, s.230): *He had agreed to sup with the devil, but perhaps he found that there was not a long enough spoon.*
59. Beträffande DFG/RFR se F108; beträffande KWG se Ko02 och Ha07.
  60. Mentzel placerade sin vän Wolfram Sievers som sin ställföreträdare i RFRs förvaltningsråd (Ka74, s.256; De96,s.257). Sievers var verkställande direktör i *Ahnenerbe* och ledare av det nygrundade *Institut für Wehrwissenschaftliche Zweckforschung* (IWZ). RFR-uppdraget var ett ”*Ehrenauftrag*” utan direkt inflytande, men det gav en användbar direkt kontakt till Himmler, vars intressen Mentzel, som Generalmajor i SS, knappast kunde ignorera (F108, s.299)
  61. Carl Krauch, IG-Farbendirektör, KGW-senator, chef för det i VJP viktiga *Reichsamt für Wirtschaftsausbau* och presidieledamot i RFR försökte att få både RFR och KWG inordnade i Görings maktsfär och KWG namnändrat till Hermann Göring Gesellschaft i förhoppning att själv bli organisationens president. Mentzel lyckades avvärja manövern genom att involvera stål magnaten och KWG-presidenten Albert Vögler och Rustningsministern Albert Speer, vilket ledde till omorganisationen av RFR i juni 1942 (He96, Dok. 98; Ha07, s. 869-877, F108, s.269).
  62. Ett presidialråd med 22 prominenta medlemmar (bla. KWGs president Vögler, Backe, Brandt, Bormann, Conti, Funk, Himmler, Keitel m.fl. blev troligen aldrig sammankallat (Ha07, s.885 not 132). Listan är karakteristisk för ett system med multipla funktionella och formella roller som leder till ogenomskinliga beslutsprocesser och oklara ansvarsförhållanden.
  63. Speer intervenerade i en konflikt mellan Esau och Heisenberg (F108, s.305). Enligt Görings uppdrag skulle Gerlach vara ”*Gesamtleiter aller physikalischen Forschungsfragen*”. Som *Generalbevollmächtig* hade Gerlach en särskild RFR/DFG-budget för kärnfysik, och befogenhet att fördela tillgängliga materella resurser (som uran och tungt vatten) bland deltagande forskningsgrupper (KWIP, KWIC, HWAs forskningsstation i Gottow, universitetsinstitutioner i Hamburg, Heidelberg etc.). Men en roll liknande Oppenheimers var det inte fråga om.. Sina uppdrag i RFR tog Gerlach mycket allvarligt, och försökte med en mångfald initiativ att samordna fysik-forskningen i Tyskland, i varje fall den del som hade militära tillämpningar. Som han uppfattade sin roll, skulle han: ”1) styra den samlade tyska forskningen i fysik; 2) skapa sammanhang mellan fysik-forskningen och de tre vapengrenarnas behov, 3) följa upp en mångfald krigsviktiga utvecklingsuppgifter” (F108, s.308). Kanske kan detta engagemang för uppgiften förklara den egendomliga känsla av besvikelse och misslyckande som kom till uttryck i Gerlachs reaktion på Farm Hall efter meddelandet om Hiroshima-bomben den 6 augusti 1945 (

- Be01, s.124). Bernsteins kommentar: ”*Det verkade som han såg sig själv som en slagen general, med den enda möjliga utvägen att skjuta sig själv*”. Gerlachs pliktänsla sträckte sig så långt att han välkomnade ett förslag från Sievers: ”*Med intresse har jag tagit del av Era förslag i brev av 22 augusti 1944. Jag välkomnar Era [och SS] ansträngningar för att få de i koncentrationsläger placerade forskarnas fackliga kunskaper utnyttjade i grundforskningen och har talat med Dr Graue [på RFRs krigsekonomibyrå] om saken*” (F108,s.422). Det framgår inte vilka projekt som avsågs.
64. Blome var ställföreträdare ledare i Reichsgesundheitsamt under L. Conti. I en evaluering utförd 1944 av SD heter det om cancerforskningen: ”det rör sig här om ett täcknamn [*Tarnbezeichnung*] eftersom Blome utför specialuppdrag av helt annat slag” (F108, Anhang s.58). Mentzel, Schumann och Telschow var medlemmar i styrelsen för ”centralinstitutet för cancerforskning”, som utrustades till ett laboratorium för denna biologiska krigsföring och administrerades av KWG (Ci07,s.70). Enligt order från Hitler skulle biologisk forskning bara vara defensiv (De96, s. 278), men gränsdragningen förblev oklar.
65. Exempelvis gav Blome (1943) bidrag till Raschers nedkylningsförsök i Dachau för flygvapnet, och Sauerbruch (1942) och Blome (1943) till dödliga humanexperiment utförda i Natzweiler KZ av Strasbourgprofessor August Hirt (senapsgas) och dennes kollega Eugen Haagen (fläcktyfus och gulsot). Hirt är mest känd för sin samling skelett, till vilken han rekvirerade friska individer från Auschwitz (De96, s.257; Ba05; protokoll från läkarrättegången i Nürnberg). Rascher och Sievers blev dödsdömda, Blome klarade sig med amerikansk hjälp (Project Paperclip), Baade fick en livstidsdom i Frankrike, men släpptes efter några år, och Sauerbruch undgick åtal. Både Hirt och Haagen nämns fördelaktigt av Folke Henschen (He57, s.277) ”*Det utomordentliga anatomiska institutet, där den skicklige men senare starkt komprometterade professor August Hirst visade mig sitt nya fluorescensmikroskop.*” Sammankomst med Prof. Eugen Haagen ”*som visade mig noga sina virusundersökningar och gick igenom sina försök med skyddsympning mot fläckfeber. Av vad han demonstrerade och berättade fick jag inte det intrycket att det rörde sig om något otillåtligt eller brottsligt.*”
66. Generalplan Ost syftade till att under en 25-årsperiod utvidga och ”germanisera” Östeuropa fram till Ural. ”*Eftersom livsmedelsförsörjningsforskning och territoriell planering var direkt sammanfogade med fördrivning, förslavning och, avseende judarna, med mord på de i Östeuropa levande människorna, stod de av RFR och DFG finansierade här relevanta forskningsprogrammen i omedelbart sammanhang med den nationalsocialistiska erövrings- och förintelsepolitiken*” (F108, s.330). De folk mord och

- folkförflyttningar som genomfördes fram till krigsslutet kan ses som ett initialske, och relateras till Herbert Backes så kallad "hungerplan" (se Wikipedia, A191, Ge01).
67. "Dem Führer entgegen arbeiten" var en NS-slogan som uttryckte otaliga befattningshavares [oreflekterade] beredvillighet att engagera sig för regimens mål, och i många fall bara för en gissning om Führerns vilja [s.k. *vorauseilender Gehorsam*] (Ha07, s.1020, not 217).

Litteratur

- A108** Tilman Allert: *The Hitler Salute – On the meaning of a Gesture* (New York: Henry Holt & Co., (2008) 115s. [Orig.: *Der Deutsche Gruss*, Frankfurt a/M: Eichborn Verlag, 2005]
- An93** Anon (red.): *Operation Epsilon: The Farm Hall Transcripts- with a foreword by Charles Frank*. (Berkeley: U of Calif. Press, 1993)
- Ar64** Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem* (München: Piper 1964; utvidgad upplaga 1986)
- Ar11** Elliot Aronson: *The Social Animal* (11e upplagan, New York: Worth Publ., 2011)
- Ba57** Erich Bagge, K. Diebner & K. Jay: *Von der Uranspaltung bis Calder Hall* (Hamburg: Rowohlt, 1957)
- Ba03** Gerhard Baader: Auf dem Weg zum Menschenversuch im Nationalsozialismus – Historische Verbindungen und der Beitrag der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (s. 105-157 i Sa03)
- Ba05** Gerhard Baader et al: Pathways to Human Experimentation 1933-1945: Germany, Japan, and the United States (Osiris 20(2005)205-231)
- Be77** Alan D. Beyerchen: *Scientists under Hitler – Politics and the Physics Community in the Third Reich* (New Haven and London: Yale University Press 1977)
- Be01** Jeremy Bernstein (red.): *Hitler's Uranium Club – the secret recordings at Farm Hall* [med inl. av D. Cassidy]. (New York: Copernicus Books /Springer Verlag, 2001 [1a uppl. New York: Am Inst. of Physics, 1996])
- Be04** Jeremy Bernstein: Heisenberg in Poland (*J. Am. Phys* 72:3(2004)300-304 [DOI: 10.1119/1.1630333])
- Bo90** Joseph Borkin: *Die Unheilige Allianz der IG Farben – Eine Interessengemeinschaft im Dritten Reich* (Frankfurt: Campus Verlag, 1990); D:o: *The Crime and Punishment of IG Farben* (New York: The Free Press, 1978)

- Bu78** Jacob Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Stuttgart: Kröner, 1978) [Föreläsningsanteckningar 1868-71, posthumt redigerade och utgivna av J. Oehri 1905. Vetenskaplig kommenterad upplaga red. av Peter Ganz, *Über das Studium der Geschichte*, München: C.H. Beck, 1982]
- Ca91** David C.Cassidy: *Uncertainty – The Life and Science of Werner Heisenberg* (New York: Freeman,1991)
- Ca09** Cathryn Carson: *Heisenberg in the Atomic Age* (New York: Cambridge Univ. Press, 2009) [s.351-431: Speaking about the Third Reich]
- Ch07** Ulrich Charpa & Ute Deichmann (red.): *Jews and Sciences in German Contexts – Case studies from the 19th and 20th Centuries* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2007)
- Ci07** Burghart Ciesla: Das Heereswaffenamt und die KWG im “Dritten Reich” (s. 32-76 i Ma07)
- Co71** Edward P.J. Corbett: *Classical Rhetoric for the Modern Student* (New York: Oxford Univ. Press, 1971)
- Co10** Eckart Conze et.al: *Das Amt und die Vergangenheit* (München: Karl Blessing Verlag, 2010)
- Cr97** Elisabeth Crawford, Ruth Sime o. Mark Walker: A Nobel Tale of Postwar Injustice (Physics Today, September 1997, s. 26-32)
- Cr00** Elisabeth Crawford: German Scientists and Hitler’s vendetta against the Nobel prizes (*Historical Studies in the Physical and Biological Sciences*, 31(2000)37-53)
- De96** Ute Deichmann: *Biologists under Hitler* (Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press 1996) [Översättning av *Biologen unter Hitler: Vertreibung, Karriere, Forschung* (Frankfurt a/M: Campus Verlag, 1992)]
- De01** Ute Deichmann: *Flüchten, Mitmachen, Vergessen – Chemiker und Biochemiker in der NS-Zeit* (Weinheim, New York: Wiley-VCH, 2001) 595s.
- De07** Ute Deichmann: “Dem Duce, dem Tenno und unserem Führer ein dreifaches Heil” – Die Deutsche Chemische Gesellschaft und der Verein Deutscher Chemiker in der NS-Zeit (s. 459-498 i Ho07)
- Ec06** Michael Eckert: *The Dawn of Fluid Dynamics* (Weinheim: Wiley-VCH, 2006)
- Ec07** Michael Eckert: Die Deutsche Physikalische Gesellschaft und die “Deutsche Physik” (s. 139-172 i Ho07)
- Fa89** Victor Fariás: *Heidegger und der Nazionalsozialismus* (m. förord av J. Habermas; Frankfurt a/M: Fischer 1989); [orig. upplaga: Heidegger et le nazisme, 1988]
- Fe09** Graham Fermelo: *The Strangest Man – The Hidden Life of Paul Dirac, Quantum Genius* (London: Faber and Faber, 2009)
- Fi07** Torben Fischer und Matthias N. Lorenz (red.):

- Lexikon der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland – Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2007)
- Fl08** Sören Flachowsky: *Von der Notgemeinschaft zum Reichsforschungsrat: Wissenschaftspolitik im Kontext von Autarchie, Aufrüstung und Krieg* [Studien zur Geschichte der DFG im Nationalsozialismus, vol. 3] (Stuttgart: Fritz Steiner Verlag, 2008)
- Ge01** Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord – Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Zürich: Pendo Verlag GmbH, 2001)
- Ge91** Robert Gellately: *The Gestapo and German Society* (Oxford: Clarendon Press, 1991)
- Gr10** Raphael Gross: *Anständig geblieben – Nationalsozialistische Moral* (Frankfurt a.M.: S. Fischer, 2010)
- Ha45** Otto Hahn: *Tagebücher (27 april 1945 – 16 jan. 1946)* (Max Planck Gesellschaft – Arkivet, Berlin-Dahlem)
- Ha70** Charles Hamblin: *Fallacies* (London: Methuen, 1970)
- Ha07** Rüdiger Hachtmann: *Wissenschaftsmanagement im Dritten Reich I-II* (Göttingen: Wallstein, 2007; Geschichte der KWG im Nationalsozialismus, Bd 15:1-2)
- He38** Werner Heisenberg: Die Verhältnisse in der deutschen Physik (Manuskript 1943; s. 84-87 i Re92)
- He42** Werner Heisenberg: *Ordnung der Wirklichkeit* (München: Piper 1989 [Manuskript 1942; utg.av Helmut Rechenberg]. För en kort analys av denna essä se Ro98, s. 285-6.
- He47** Werner Heisenberg: *Die aktive und passive Opposition im Dritten Reich –* Geschrieben im Zusammenhang mit Zeitungsberichten über die Kriegsverbrecherprozesse in Nürnberg. (MS, 12 Nov. 1947, WH Archiv, Max Planck Inst f. Physik, München)
- He57** Folke Henschen: *Min långa väg till Salamanca – en läkares liv* (Stockholm: Bonniers, 1957)
- He69** Heisenberg, Werner: *Der Teil und das Ganze – Gespräche im Umkreis der Atomphysik* (München: Piper, 1969)
- He80** Heisenberg, Elisabeth: *Das politische Leben eines Unpolitischen* (München: Piper Verl., 1980)
- He96** Klaus Hentschel: *Physics and National Socialism – An anthology of primary sources* (Basel: Birkhäuser, 1996)
- He04** Ulrich Herbert: Wer waren die Nationalsozialisten (s.17-45 i Hi04)
- He04a** Isabel Heinemann: Ambivalente Sozialingenieure – Die Rassenexperten der SS (s.73-98 i Hi04)

- He07** Klaus Hentschel: *The Mental Aftermath – The Mentality of German Physicists 1945-49* (New York: Oxford U.P. 2007; Orig.: *Zur Mentalität deutscher Physiker in der frühen Nachkriegszeit 1945-1949*, Heidelberg: Synchron Publ, 2005)
- He09** Susanne Heim, Carola Sachse & Mark Walker (red.): *The Kaiser Wilhelm Society under National Socialism* (Cambridge: Cambridge U.P., 2009)
- He12** Hedvig Hedqvist: *Kärlek och kärnfysik – Lise Meitner och Eva von Bahr och en vänskap som förändrade världen* (Stockholm, Bonniers 2012)
- Hi27** Adolf Hitler: *Mein Kampf* (München: NSDAP, 1927-28)
- Hi74** L.E. Hill (red.): *Die Weizsäcker Papiere 1933-1950* (Berlin: Propyläen Verlag, 1974).
- Ho03** Dieter Hoffmann: *Pasqual Jordan im Dritten Reich – Schlaglichter* (PMI für Wissenschaftsgeschichte, Preprint 248 (2003)[med faksimil av “Die Wandlung der Universität” (s.13-15; *Rostocker Univ.Zeitung* 9 Mai 1933); “Naturwissenschaft im Umbruch”(s.22-29; *Deutschlands Erneuerung* 25(1941) 452-458), och “Brev till Bohr, maj 1945” (Niels Bohr Arkivet, Köpenhamn)] www.mpiwg-berlin.mpg/Preprints/P248.PDF
- Ho07** Dieter Hoffmann & Mark Walker (red.): *Physiker zwischen Autonomie und Anpassung – (Die DPG im Dritten Reich)* (Weinheim: Wiley/VCH, 2007). [För engelsk översättning se Ho12]
- Ho07a** Dieter Hoffmann & Mark Walker: *Der gute Nazi – Pasqual Jordan und das Dritte Reich* (s. 83 - 112 i J. Ehlers, D. Hoffmann & J. Renn (red.): *Pasqual Jordan (1902-1980) – Mainzer Symposium zum 100 Geburtstag*, Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Preprint, 2007) www.mpiwg-berlin.mpg.de/Preprints/P329.PDF
- Ho10** Dieter Hoffmann & Mark Walker (red.): *”Fremde” Wissenschaftler im Dritten Reich* (Göttingen: Wallstein, 2010)
- Ho12** Dieter Hoffmann & Mark Walker (red.): *The German Physical Society in the Third Reich – Physicists between autonomy and accomodation* (New York: Cambridge Univ. Press, 2012);[Eng. version av Ho07]
- Ka74** Michael H. Kater: *Das “Ahnenerbe“ der SS – Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (Suttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1974) 523 s.
- Ka89** Michael H. Kater: *Doctors under Hitler* (Chapell Hill and London: U. of North Carolina Press,1989) 426s.
- Ka05** Rainer Karlsch: *Hitlers Bombe – Die geheime Geschichte der deutschen Kernwaffenversuche* (München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005) [Anmälan av D. Hoffmann i *Nature* 436: Juli 2005, s.25;

- presentation i R. Karsch & M. Walker: New light on Hitler's Bomb (Physics World, 1 juni 2005, s.15]; om markanalyser: H. Janssen & D. Arnold, Phys-Techn. Bundesanstalt: *In Bodenproben keine Spur von "Hitlers Bombe"*, PTB press release 15 Feb. 2006]
- Ke89** Ian Kershaw: *The 'Hitler Myth' – Image and Reality in the Third Reich* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1987).
- Kl57** Viktor Klemperer: *LTI – Notizbuch eines Philologen* (Halle: VEB Max Niemeer Verlag, 1957; 1a uppl 1946)
- Ko02** Ulrike Kohl: *Die Präsidenten der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus- Max Planck, Carl Bosch und Albert Vögler zwischen Wissenschaft und Macht* (Stuttgart: Fritz Steiner, 2002)
- Ko03** Claudia Koonz: *The Nazi Conscience* (Cambridge, Mass: The Belknap Press/ Harvard University, 2003)
- Ko09** Werner Konitzer und Raphael Gross (red.): *Moralität des Bösen – Etik und nationalsozialistische Verbrechen* (Frankfurt a/M: Camus Verlag, 2009)
- La48** Max v. Laue: The Wartime Activities of German Scientists (*Bull. of the Atomic Scientists* 4 (April 1948)103); [He96, Document 117, Ha07, s. 643]
- La02** N.P. Landsman: Getting even with Heisenberg (*Studies in History and Philosophy of Modern Physics* 33(2002)297-325)
- Le97** Jost Lemmerich (red.): *Lise Meitner-Max von Laue: Briefwechsel 1938-1948* (Berlin: ERS Verlag 1998: Berliner Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 1998)
- Li97** Lindner, Rolf: *Freiherr Ernst Heinrich von Weizsäcker – Staatssekretär Ribbentrops von 1938 bis 1943* (Dissertation, Bielefeld, ROBE-Verlag 1997)
- Lo09** Peter Longerich: *Himmler – en biografi* (Stockholm: Norstedts, 2009) [Tysk upplaga: München: Siedler, 2008]
- Ma58** Niccolò Machiavelli: *Fursten* (Stockholm: Natur & Kultur, 1958)
- Ma85** Karl v. Mayenn: *Wolfgang Pauli – Wissenschaftlicher Briefwechsel* (Vol. II, s.167-8) (New York: Springer, 1985).
- Ma07** H. Maier (red.): *Gemeinschaftsforschung, Bevollmächtigte und der Wissenstransfer – Die Rolle der KWG im System kriegsrelevanter Forschung des Nationalsozialismus* (Göttingen: Wallstein, 2007; Geschichte der KWG im Nationalsozialismus, Bd. 17)
- Mazal** Google: Mazal Library (Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals)
- Mo77** Neville Mott and Rudolph Peierls: Werner Heisenberg (*Biographical Memoirs of the Fellows of the Royal Society* 23(1977)213-251)
- Mo89** Walter Moore: *Schrödinger – life and thought*

- (Cambridge: Cambridge U.P., 1989)
- Mü88** Jürgen Müller-Hohagen: *Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. – Die seelischen Auswirkungen der Nazizeit* (München: Kösel 2005)
- Oe03** Otto G. Oexle: *Hahn, Heisenberg und die anderen – Anmerkungen zu ‘Kopenhagen’, ‘Farm Hall’ und ‘Göttingen’* (Forschungsprogramm ”Geschichte der Kaiser Wilhelm Gesellschaft im Nationalsozialismus” – Ergebnisse #9, Max Planck Gesellschaft, Berlin 2003)
- Pa91** Abraham Pais: *Niels Bohr’s Times in Physics, Philosophy, and Polity* (Oxford: Clarendon Press, 1991)
- Po45** Popper, Karl.R.: *The Open Society and its Enemies* (London: Routledge, 1945, 5th rev ed., 1966).
- Po57** Popper, Karl R.: *The Poverty of Historicism* (London Routledge, 1957)
- Ra12** Gerhard Rammer: “Cleanliness among our circle of colleagues”: The German Physical Society’s policy towards its past (s. 367-421 i Ho12). Översättning av: ‘Sauberkeit im Kreise der Kollegen’ – Die Vergangenheitspolitik der DPG (s. 359-421 i Ho07)
- Re92** Helmuth Rechenberg (red.): *Deutsche Physik und Jüdische Physik* (München: Piper 1992) [Artiklar av W. Heisenberg sammanställda och kommenterade av utgivaren]
- Re96** Raimond Reiter: *Nationalsozialismus und Moral: Die Pflichtenlehre eines Verbrecherstaates* (Frankfurt a/M: Peter Lang, 1996) 214s.
- Re07** Peter Reichel: *Vergangenheitsbewältigung – Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute* (München: C.H.Beck, 2007)
- Ro98** Paul L. Rose: *Heisenberg and the Nazi Atomic Bomb Project* (London: Univ. of California Press, 1998)
- Ro12** Volker Roelcke: Fortschritt ohne Rücksicht – Menschen als Versuchskaninchen bei den Sulfonamid-Experimenten im Konzentrationslager Ravensbrück (s.101-104 i Insa Eschenbach und Astrid Ley (Hrsg): *Geschlecht und “Rasse” in der Medizin*; Berlin: Metropol Verlag, 2012)
- Sa03** Carola Sachse (red.): *Verbindung nach Auschwitz – Biowissenschaften und Menschenversuche an Kaiser-Wilhelm-Instituten* (Göttingen: Wallstein, 2003; Geschichte der KWI im Nationalsozialismus, Bd. 6)
- Sa09** Carola Sachse: ”Whitewash Culture”: How the KWG/MPG dealt with the Nazi Past (kapitel 15 i He09); [orig. i We02]
- Sc99** Winfried Schulze & O. G. Oexle (red.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt a/M: S. Fischer, 1999)
- Sc05** Hans-Walter Schmuhl: *Grenzüberschreitungen – Das KWI für Anthropologie, menschliche Erbenlehre und*

- Eugenik 1927-1945* (Göttingen: Wallstein, 2005; Geschichte der KWI im Nationalsozialismus, Bd. 9)
- Sc06** Michael Schüring: *Minervas verstossene Kinder – Vertriebene Wissenschaftler und die Vergangenheitspolitik der Max-Planck-Gesellschaft* [Geschichte der KWG im Nationalsozialismus, Bd 13] (Göttingen: Wallstein, 2006)
- Sc07** Cornelia Schmitz-Berning: *Vokabular des Nationasozialismus* (2a uppl, Berlin: Walter de Gruyter, 2007, 1a uppl. 1997) 717s.
- Sc09** Schwarz, Stephan: Nobelmedaljer på butelj (*Kosmos* 2009, s.98-111)
- Sc10** Stephan Schwarz: Som vi vill ha det – En återblick på Farm Hall, del I (*Kosmos* 2010, s.71-86);
- Sc10a** Stephan Schwarz: Carmen studiosi vagantis – En återblick på Farm Hall, del III (*Kosmos* 2010, s. 87-99).
- Sc12** Stephan Schwarz: Regimmotstånd? – Deutsche Physik-affären (*Kosmos* 2011, Uppsala 1912) s.79-106
- Si96** Ruth Lewin Sime: *Lise Meitner – A Life in Physics* (Berkeley: Univ. of California Press, 1996)
- Si04** Ruth Lewin Sime: *Otto Hahn und die Max-Planck-Gesellschaft – Zwischen Vergangenheit und Erinnerung* (Forschungsprogramm “Geschichte der Kaiser Wilhelm Gesellschaft im Nationalsozialismus” – Ergebnisse #14, Max Planck Gesellschaft, Berlin 2004)
- Si06** Ruth Lewin Sime: The Politics of Memory: Otto Hahn and the Third Reich (*Physics in Perspective* 8(2006) 3-51). [orig. version Si04]
- St10** Anette H. Storeide: *Arven efter Hitler – Tysklands opgør med Naziregimet* (København: Informations Forlag, 2010; Norsk originalutg. Oslo: Gyldendal, 2010)
- Ta07** Carol Tavris & Elliott Aronson: *Mistakes were made – but not by me*] (London: Pinter & Martin, 2007)
- Ti07** Christopher Tindale: *Fallacies and Argument Appraisal* (New York: Cambridge Univ. Press, 2007)
- Tu09** Ernst Tugendhat: Der moralische Universalismus in der Konfrontation mit der Nazi-Ideologi (s. 61-75 i Ko09)
- Wa89** Mark Walker: *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power 1939-1949* (Cambridge: Cambridge Univ. Press 1989).
- Wa95** Mark Walker: *Nazi Science – Myth, Truth, and the German Atomic Bomb* (Cambridge MA: Perseus Publ., 1995)
- Wa06** Mark Walker: Otto Hahn: Responsibility and Repression (*Physics in Perspective* 8(2006)116-163)
- Wa05** Mark Walker: Eine Waffenschmiede? – Kernwaffe- und Reaktorforschung am KWI für Physik (s. 353 – 394 i Ma07, orig. publ. som Nr 26 i serien *Ergebnisse*,

- Max Planck Gesellschaft, 2005)
- Wa08** Douglas Walton: *Informal Logic – A pragmatic approach* (New York: Cambridge Univ. Press, 2a uppl. 2008)
- Wa09** Mark Walker: Nuclear Weapons and Reactor Research at the Kaiser Wilhelm Institute for Physics (s.339-369 i He09)
- We50** Ernst v. Weizsäcker: *Erinnerungen* (München: P. List Verlag, 1950) 391s.
- We84** Carl Friedrich v. Weizsäcker: *Erinnerungen an Heidegger (i: Der Garten des Menschlichen – Beiträge zur geschichtlichen Anthropologie* (München: Carl Hanser, 1977)
- We02** Bernd Weisbrod (red.): *Akademische Vergangenheitspolitik – Beiträge zur Wissenschaftskultur der Nachkriegszeit* (Göttingen: Wallstein, 2002)
- Ze06** Katharina Zeitz: *Max von Laue (1879-1960). Seine Bedeutung für den Wiederaufbau der deutschen Wissenschaft nach dem Zweiten Weltkriege* (Stuttgart: Fritz Steiner Verlag, 2006)

Tack för bidrag

Jag tackar Ruth Sime och Mark Walker för många värdefulla och klargörande Email-samtal under lång tid, och för dokument, och Hans-Olov Zetterström för djupgående samtal om hela texten. För intressanta synpunkter och hänvisningar och dokument tackar jag Sören Flachowsky, Christian Gerlach, Dieter Hoffmann, Gerhard Rammer, Helmuth Rechenberg, Volker Roelcke, Florian Schmaltz, och Michael Schüring. Tack också till personalen vid Lyngby Stadsbibliotek för effektiv tillgång till svåråtkomlig litteratur, och till Max-Planck-Gesellschafts arkiv i Berlin-Dahlem och arkivet vid Landesmuseum für Technik, Mannheim, för arkivmaterial. Ett särskilt tack till Leif Karlsson för värdefulla synpunkter och uppmuntran genom hela skriv-och publiceringprocessen.

När arkivmaterial citeras från tryckt källa har denna angivits som referens, eftersom texten är lättast tillgänglig via bibliotek. Där inte annat sägs är översättningarna mina. För urval av material, argument, bedömningar och slutsatser ansvarar jag ensam.

Loving the Present – Alignment, Mimicry, and Rationalization among Physicists in the Third Reich, in the Context of the wider R&D community. Part 1

Keywords: Physics in Nazi Germany; Deutsche Physik; Farm Hall; IG Farben; Siemens; Kaiser Wilhelm Gesellschaft; Gerlach; Hahn; Heisenberg; Laue; Mentzel; Ramsauer; Planck; Prandtl; Telschow; Weizsäcker; Self-alignment; Virtual Nazis; Denazification; Persilscheine; Fellow Traveller; Historicism; Cognitive Dissonance Reduction; Rhetoric Fallacies.

Abstract

The rise of National Socialism (NS) to power (30 January 1933) was widely met with enthusiasm, also in the scientific community. Unmistakeable warning signals were ignored or repressed by talk about a phase of transition to stability and a patriotic duty to participate in the resurrection of the role of the “Vaterland”. Very soon it became evident that, in order to pursue a career in NS-Germany one must at any cost avoid being regarded as “politically unreliable”. Irrespective of one’s mental stance to NS ideology and politics one had at least to appear as loyal to the NS system, i.e. to play the rôle of a “virtual nazi”. With an arsenal of metaphors and historicistic and moral-philosophical arguments individuals tried to convince not least themselves of having made the correct choice under current conditions. In the early post-war period there was a need to convincingly deny any involvement with the NS state (other than by resistance) and to claim that one did not compromise oneself by compromising with the NS system. For this purpose there evolved an idiom for formulating declarations of impeccable conduct. By combining decontextualization, selective presentation of records, vague concepts and misleading or inconclusive arguments, many of these “whitewash affidavits” transgress the categoric requirement of intellectual honesty upheld in science itself. For an analysis of the arguments defending the strategy of alignment and mimicry, the framework of the theory of Cognitive Dissonance Reduction (Festinger-Aronson) proves effective. So does the framework of the theory of Rhetoric Fallacies (Walton et al.), here called “traps of persuasion”, for analysis of the exculpatory post-war arguments. Such analyses provide insight in the underlying mentality. The story has implications far beyond its own context. Even in a well-functioning democratic system there can exist “pockets” where practice has many similarities with totalitarian systems. “Loving the present” too unreflectingly can easily, despite one’s self-assurance of personal integrity and firm values, by successive compliance (CDR: entrapment) lead to compromises with one’s basic principles and values (including one’s honesty to oneself) - perhaps for a “higher purpose”, perhaps simply due to opportunism.

The second part of this essay, dealing with post-war reconstructive arguments is scheduled for KOSMOS 2013.

Stephan Schwarz (f. 1932) är docent vid fysiska institutionen vid Stockholms universitet. Han har varit överingenjör på Försvarets Forskningsanstalt, överbibliotekarie på KTH och på CERN. Utlandsuppdrag för OECD (European Nuclear Energy Agency, Paris), och för UNESCO respektive SAREC i Sri Lanka, Kina, Kenya, Tanzania, Etiopien och Guyana.